

ATHENÆUM

K O N Z E R V A T Í V S Z E M L E

ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT • MEGJELENIK NEGYEDÉVENTE

SZENTPÉTERI NAGY RICHARD

Nehéz terepen

SALAMON JÁNOS

A konzervatív mandátum

RÉVÉSZ SÁNDOR

A szabadság – mint a lég

NOSZKAI GÁBOR

Tabudöntők

SZELÉNYI IVÁN

Strukturális mobilitás,
új munkásosztály és etnicitás

SZENTPÉTERI NAGY RICHARD

Kormányformák és demokráciamodellek

NÉMETHNÉ PÁL KATALIN

Egyenlőtlenség és esélytelenség

GROSSMANN VILMOS

Népiek és urbánusok a félperiférián

BARCZIKAY TAMÁS – TÓTH ANDRÁS

A konzervativizmus pénzelmélete

SZÉKY JÁNOS

Hidegháború-nosztalgia

Az Athenaeum konzervatív szemle negyedévenként megjelenő online államtudományi folyóirat. Kiadja az Athenaeum konzervatív klub. Szerkeszti Boris János, Korom Melinda (olvasószerkesztő), Noszkai Gábor (főszerkesztő-helyettes), Práczky István (laptervező), Soós Károly (főszerkesztő-helyettes), Szentpéteri Nagy Richard (főszerkesztő) és Tóth András. A lap főmunkatársai Péterfy Gergely és Széky János. A folyóirat állandó szerzői között ott találjuk a szélesen vett államtudományok legjelesebb képviselőit.

A folyóirat szerkesztői, főmunkatársai, állandó munkatársai és vendégszerzői egyaránt a nyugatos konzervatív politikai gondolkodás hagyományait és a magyar történelem európai beágyazottságának konzervatív szellemű megítélését tekintik tudományos szemléletük alapjának. A lap célkitűzése a modern konzervatív politikai ideológia bemutatása, ennek az erre fogékony tudományos közvéleménnyel való megismertetése, az államtudományi diszciplínák magas szintű művelése és népszerűsítése, a hazai társadalomtudományi gondolkodás befolyásolása, hosszabb távon egy történetfilozófiai szemléletváltás elősegítése, és a tudományos közbeszéd alakítása. Ezen túl a folyóirat a napi politikai ügyektől távol bár, de a politikatudomány kívánatos objektivitásával a politikai közeghez is szólni kíván.

A lap állandó rovatstruktúrával működik. Külön jogalami, esztörténeti, gazdaságfilozófiai és vallásfilozófiai rovattal, továbbá publicisztikai és szemlerovattal jelentkezik. Az egyes számok terjedelme mintegy hét-nyolc szerzői ív. A folyóirat egyes számai minden harmadik hónap első napjától olvashatók, a megjelenések dátumai: szeptember 1, december 1, március 1. és június 1. A lap első száma 2015. szeptember 1-én jelent meg.

A folyóirat minden megjelent számának teljes anyaga ingyenesen letölthető – és tetszés szerint kinyomtatható – a konzervativszemle.hu című web-oldalról. ●

TARTALOM

SZENTPÉTERI NAGY RICHARD
Nehéz terepen

SALAMON JÁNOS
A konzervatív mandátum

RÉVÉSZ SÁNDOR
A szabadság – mint a lég

NOSZKAI GÁBOR
Tabudöntők

SZELÉNYI IVÁN
**Strukturális mobilitás,
új munkásosztály és etnicitás**

SZENTPÉTERI NAGY RICHARD
**Kormányformák és
demokráciamodellek**

NÉMETHNÉ PÁL KATALIN
Egyenlőtlenség és esélytelenség

GROSSMANN VILMOS
Népiek és urbánusok a félperiférián

BARCZIKAY TAMÁS
– TÓTH ANDRÁS
A konzervativizmus pénzelmélete

SZÉKY JÁNOS
Hidegháború-nosztalgia

Szerkeszti:

Boris János (szerkesztő)

Korom Melinda (olvasószerkesztő)

Noszkai Gábor (főszerkesztő-helyettes)

Soós Károly (főszerkesztő-helyettes)

Práczky István (laptervező/web-szerkesztő)

Szentpéteri Nagy Richard (főszerkesztő)

Tóth András (szerkesztő)

SZENTPÉTERI NAGY RICHARD

Nehéz terepen

A magyar konzervativizmus ügye politikai ügy. Egy negyedévenként megjelenő társadalomtudományi folyóirat ügye pedig szellemi probléma. De lapunk olyan terepen folytatja úttörőnek hitt munkáját, amelyen átfúnak a közélet szelei.

Viharban szülnek a múzsák. És mi nem vagyunk finnyások tiszta kezünket a közélet sarával bemocskolni. Nem tartjuk el a kisujjunkt a tettől. Számunkra nem kényszerűség, hanem vállalt hivatás a politikai konzervativizmus szellemi előkészítése.

Ami azt illeti, nem sokat tanyáztunk az elefántcsonttoronyban, és ez a közszellemi készüllet évek óta tart. Az Athenaeum konzervatív klub 2013 elején alakult. Az Athenaeum ideológiai staféta három sorozatot és egy kiegészítő kört futott a legjobb rádióban. A klub eddig húsznál több rendezvényt tartott, a műsor ötvennél több órát szólt.

Volt más is, de a felsorolásnak nem itt van a helye. Csak a konferenciák emléke él. Az első 2013 őszén rendeződött: kétnapos, húsz-előadásos monstre eszmecsere a konzervativizmus jövőjéről. Az utolsó ezen az őszön szerveződött a konzervativizmus múltjáról: 2016. november 12-én, a százhetven évvel korábbi pártalapítás napján.

Hiszen az első magyar politikai párt, a Konzervatív Párt 1846. november 12-én alakult meg Budán. Nem volt formális tagsága és vezetősége, de tudható, hogy az alapítás szellemi és politikai előkészületeit az 1842-ben fiatalon és hirtelenül elhunyt Dessewffy Aurél testvérbátyja, Dessewffy Emil végezte el.

Ez a pártalapítás különös gyorsasággal előzte meg az 1847. március 15-én megalakult Ellenzéki Párt létrejöttét. Ez utóbbi párt egy év múlva – furcsa módon változatlan névvel – kormányra került, a Konzervatív Párt pedig addig kereste helyét a történelem eme sötét zűrzavarában, míg 1849-ben beolvadt a nagyobb párt maradékába, de akkor már, mint tudvalevő, régóta mindennek vége volt.

Nos, az első magyar politikai párt vállalhatóan szép szelme töltötte be azt a hallgatósággal és eszmékkel zsúfolt termet is, amelyben lapunk szerzői előadásokkal emlékeztek az elődökről, a magyar konzervativizmus manapság szinte senki által nem ismert emelkedett hagyományairól, a politikai pólusról, melyen ma üresség tátong és zavar honol, általános értetlenség és semmit-sem-tudás uralkodik.

De vajon miért is nem képes ma Magyarországon egy kedves polgári erő szárba szökni, és tartósan gyümölcsöt te-

remni? Mert sohasem volt képes igazán? Meg fogjuk írni az okokat, meg fogjuk tanulni és tanítani a leckét – ezért is létezik ez a lap –, de a válaszukban ott lesz a magyar közönség értékorientációjának és nemzeti függetlenségi mítoszainak az a bírálata, amelynek immáron nagyon is itt van az ideje.

Értenünk és értékelnünk kell örökségünket, történeti alkotmányunkat, és azt a négyszáz évet, melyben az ország törvényes királya – okkal – az ország területén kívül, Bécsben lakott. De éppen száz éve annak, hogy uralkodóink közül az utolsó Budapestre érkezett, hogy megesküdjék az általa betartott, mások által azonban százszor megtagadott alkotmányra, és – 1916 december 30-ának délelőttjén – ünnepélyesen fejére vegye Szent István koronáját. A boldog emlékeztű király a nagy háború pokoli ágyúörgései közepette csak néhány órát töltött az országban, és amikor újra eljött – vagy jönni akart –, már késő volt. Budai várában azóta változatos autokráciák rendezkedtek be – változó államformákat szimbolizáló, szelek szabdalta zászlók alatt.

Törvényes örököse, az uralkodóház feje – ki a keresztnevét is viseli – a napokban ugyancsak hazánkban járt, hogy egy felejthető konferencia legjobb szónokaként megemlékezék az örökségről, melyet a haza eltagadott, és jelen legyen egykor boldoggá avatott nagyapja első magyarországi kis szobrának leleplezésén.

Ha majd megírjuk, mi az oka annak, hogy Magyarországon a jobbközép lábra nem tud kapni, sorba fogjuk venni a kezdetek szomorúan determinált voltának okait is. Mert az igazság az, hogy a konzervativizmus hajnalának hajnalán a Nyugat szerencsés országaiban a trón és az oltár szövetségére nemzetinek tartott uralkodók ütötték a pecsétet. Nálunk nem.

De az alkotmányos uralkodó jobb kezénél nálunk is ott volt az erő, mely politikát faragott a törvényes hűség eredményéből. És ezen a póluson nálunk is felsorakozott a klasszikus jobboldal, a szépeplékű első magyar politikai párt. Erre a politikai pólusra kell ma rákúsznia az értelmezett hagyománynak, hogy feléledjék a tér. És akkor a politikai korszak is kezdetét veszi.

Sokat készültünk a momentumra, sokáig csak vetettünk sokfelé. A mag előbb-utóbb kikél. Előlünk, kik még a múltunkat sem ismerjük, el van zárva a jövőndő tudása, de ha az ég kegyes szemével letekint erre a kies tájra, elérkezik talán egyszer az aratás ideje. ●

SALAMON JÁNOS

A konzervatív mandátum

A politika épp elég bajos dolog. És akkor ott vannak még a róla való beszéd alapfogalmai. Használjuk, és használat közben érteni véljük őket, de könnyen elbizonytalanodunk, ha pontos meghatározásukra kényszerülünk. Például mit is jelent valójában az, hogy „liberális” vagy „konzervatív”? Ilyenkor tipikusan inkább elered, mint elakad a szavunk. A kellő pontossághoz túl sok meghatározással állunk elő, nyilván azért, mert ezek a fogalmak egyszerre túl sok jelentéssel bírnak. Zenedarabok értelmezése szokott ilyen nehézséget okozni: nem tudjuk megfogalmazni, hogy mit mondanak, olyan túláradóan sokat jelentenek egyszerre.

A filozófia – eredeti, klasszikus formájában – éppen ezzel a tipikusan modern *liberális* hezitálással szemben határozza meg önmagát. Módszeresen gondolkodni annyi, mint a világ adott szerkezetét fogalmak segítségével kitapogatni. Az eredeti feltételezés szerint ez a szerkezet – a manapság (az utóbbi ötszáz évben) divatosá vált elképzeléssel ellentétben – abban az egyszerű értelemben adott, hogy nem mi találjuk ki, nem a szavainkkal hozzuk létre.

Ez persze azt jelenti, hogy nem beszélhetünk csak úgy a levegőbe, nem mondhatunk *bármit*. A világ mint főcenzor korlátozza a szólásszabadságunkat. Következésképpen a „mit jelent a ’konzervatív’” kérdésre például létezik értelmes és értelmetlen válasz, attól függően, hogy válaszunkban helyesen vagy helytelenül illesztjük-e egymáshoz a szavainkat, ám attól teljesen függetlenül, hogy az ilyen nyelvi „abszolutizmus” vagy „fundamentalizmus” miatt mennyire érezzük magunkat személyiségi jogainkban és méltóságunkban sértve, vagy individuális szabadságunkban korlátozva.

A világ egyébként van olyan liberális, hogy megengedi nekünk nemcsak a szerkezetének ellentmondó beszédet, de az ilyen cselekvést is. Vagyis mindenkinek éppúgy szabadságában áll értelmetlenül, zavarosan beszélni, mint gonosznak lenni. Van mozgásterünk. A világról való beszédben ez a tér abból adódik, hogy a fogalmaink általánosabbak, mint a világ adott szerkezete, a szavaink pedig még általánosabbak, mint a fogalmaink. Ezért van szükség a szavak dialektikus rendezgetésére, újrendezésére. Egy igaz beszédben – akárcsak egy jó versben – olyan szavak kerülnek egymás mellé, amelyek egymás mellé valók.

A „konzervatív” mellé például a „megtart”, „megőriz” való, mert az eredeti latin *conservo* magyarul ennyit tesz. Ezek a szavak persze még túl általánosak a fogalom definíciójához, még akkor is, ha hozzátesszük, hogy itt valaminek az eredeti, sértetlen állapotában való megőrzéséről, kímélő megtartá-

sáról van szó. Mert ezzel még mindig nem mondtunk sokat. Minthogy *mindent* nem lehet és nyilván nem is érdemes megőrizni, el kell döntenünk, hogy mi az, amit lehet és érdemes is.

Kézenfekvőnek tűnik, hogy kímélő megtartásra a *jó* dolgok érdemesek. De ki dönti el, hogy mi a jó? A modern liberális fülnek nemcsak a „konzervatív” és a „liberális”, a „helyes” és a „helytelen” hangzik végtelenül sokféle jelentéssel áradó zenének, de a „jó” és a „rossz” is. Így azután mindjárt abszolutistának és fundamentalistának minősül az, aki szerint a „mi a jó?” kérdésre létezik világosan megfogalmazható, értelmes, egyértelmű, *filozófiai* válasz.

A klasszikus filozófia fundamentális válasza a „ki dönti el, mi a jó?” kérdésre az, hogy senki. Mert a világ annyira azért nem liberális, hogy ezt a fontos döntést ránk, emberekre bízta. Ebben az ügyben nincs semmi mozgásterünk, tekintve, hogy a kérdés már réges-régen el van döntve. Merthogy maga a világ jó. Önmagában. Ezért nevezték a régi görögök kozmosznak, vagyis magyar fordításban „szépen és jól elrendezett, intelligens, hierarchikus egész”-nek.

Ennek az egésznek természetesen része a világban rendszeresen föllelhető rossz és gonosz is. Ez azért természetes, mert itt a háttérben nem egy semmiből teremtő Isten, hanem az eredeti káoszban rendet rakó istenség, a *demiurgosz* áll, aki tehát hozott anyagból dolgozik. A világ magával hozza az anyagot (*hülé*), amely maga a vak szükségszerűség (*ananké*), a rend pedig nem más, mint az ész, szellem, ráció (*logosz*) hatalma e szükségszerűség fölött. Ezt a hatalmat az ész – természetének megfelelően – meggyőzéssel szerzi meg és tartja fönn.

Az anyag viszont a maga unintelligens természeténél fogva igyekszik ellenállni a meggyőzésnek; így van azután, hogy ez a világ csak a körülményekhez képest a legintelligensebb és szépen elrendezett (*kószmiosz*), vagyis csak annyira tökéletes, *amennyire lehetséges (tó dunatón)*. És így van az is, hogy a klasszikus kor szobrása nem egy konkrét test esetleges formáját kívánta bronzba önteni, hanem a szépség örök ideája, szelleme által meggyőzött anyagot. A kozmosz szerkezetét, rendjét, örök harmóniáját akarta így mindenki számára láthatóvá tenni a bronz *ellenében*. A megformált alak fedetlensége – a híres görög meztelenség – éppen az anyag elfedésére szolgált.

A klasszikus antik gondolkodás természeténél fogva konzervatív, mert feltett szándéka a világ szerkezetének a részvétlen, ostoba anyag ellenében való kíméletes megőrzése.

Egyedül ez a szerkezet, vagyis a rációnak a matéria fölött gyakorolt hatalmából következő univerzális rend, ez a kozmikus önuralom érdemes eredeti, sértetlen állapotában való konzerválásra. És ezt a feladatot az ember csak az adott kozmikus minta másolásával, privát (lelki) és kollektív (politikai) önuralmat gyakorolva teljesítheti.

Az antik konzervativizmus alapító atyja, Szókratész az önuralom teljes hiányát kérte számon athéni polgártársain. Szüntelenül azzal szembesítette, piszkálta őket, hogy a racionalitás és a harmónia természetes, kozmikus mintáját semmibe véve irracionális, diszharmonikus és kaotikus, vagyis természetellenes életet élnek. Röviden azzal vádolta őket, hogy képtelenek kilátni a saját testükből.

A testünkből való kilátás képességét az antikvitás – paradox módon – az ember erotikus vonásaként tartotta számon. Mert Érosz nem a beteljesülés, hanem a vágyakozás istene. Annak a vágyakozásnak, amellyel az alantasabb, az ideiglenes, a múlandó tekint a magasabbra, az állandóra, az örökkévalóra – a rész az egészre. A konzervatív krédó szerint ilyen erotikus sóvárgással kell tekintenie a testnek a szellemre, a szellemnek pedig a megőrzésre érdemes kozmikus rendre.

Konzervatív szemszögből nézve az antikvitás után rögtön a modernkor következik: az erotikus sóvárgásunk tárgyát képező kozmikus szerkezet létének tagadásával. Szent Ágoston tanításával, miszerint már eleve tévedés az univerzumot kozmosznak nevezni, hiszen a világ nem önmagában jó, hanem csak annak az Istennek az akaratából, Úri szeszélyéből, aki nem azért teremtette éppen ezt a világot, mert ez a legjobb, hanem azért ez a legjobb, illetve tűnik nekünk legjobbnak, mert Ő éppen ezt teremtette. De teremthetett volna valami egészen mást is. Ha úgy hozta volna a kedve.

Klasszikus, pogány filozófiai szempontból nézve a modernkor baljósan indul: az ember teljes episztemológiai kiszolgáltatottságával. Mert rejtőzködő, szeszélyes természete, végtelen szabadsága miatt Isten, tehát az „egész” örökre rejtve marad az emberi intelligencia számára. És ehhez jön még a teljes morális kiszolgáltatottságunk: a bűnbeesése után saját akaratából, önmagában rossz ember sohasem érhet föl az önmagában jóhoz, Istenhez. A pogány felfogással ellentétben itt a rációnak már semmi köze az önmagában jóhoz, az ember megváltásához. Utóbbi már nem maga szerezheti meg magának tudással, hanem csak Istentől kaphatja, kegyelemből.

Az anyagot meggyőző ráció, a kozmikus önuralom helyett az új kor új mintája a semmiből teremtő önkényes akarat, a világot uraló abszolút szuverenitás. A bűnösségből egyenesen következő kettős kiszolgáltatottsága miatt az embernek itt nem adatik meg a konzervatív mandátum luxusa. A kifürkészhetetlen, rejtőzködő Isten (*deus absconditus*) abszolút szu-

verenitása nem képezheti másolás és így a konzerválás, kíméletes megőrzés tárgyát sem. Ehelyett az embernek lényegében két választása marad: hit, remény, szeretet (*fides, spes et caritas*) az Úr színe előtt, vagy lázadás (*revolutio*).

A legmarkánsabban Machiavelli „Fejedelem”-ével (*Il Principe*, 1532) fémjelzett humanista forradalom nyílt lázadás az ember Istennek való kiszolgáltatottsága ellen. A közel ötszáz éve tartó permanens forradalom aktivistáinak, teoretikusainak nem Szent Ágoston antiintellektualizmusával és voluntarizmusával van bajuk. Hiszen ők is úgy gondolják, hogy Isten és ember a világhoz közvetlenül a szabad akaratán (*libera voluntas*), és nem az intellektusán keresztül kapcsolódik. Csakhogy ők Isten korlátlan szabadságában, abszolút szuverenitásában a saját végtelen szabadságvágyuknak egy kiszervezett formáját látva, visszakövetelik maguknak ezt a szuverenitást.

A modern liberalizmus ennek a permanens humanista forradalomnak a hozadéka. És akármilyen nehézséget okoz is a forradalom aktivistáinak a „liberalizmus” meghatározása, a liberális hezitálás semmilyen jele nem érzékelhető abban a görögök által *hübrisz*nek, Szent Ágoston által pedig *superbiának* nevezett dacos büszkeségben, amellyel megtagadnak minden adott, nem ember alkotta rendet – legyen az kozmikus vagy isteni.

A humanista forradalom azért permanens Machiavelli óta, mert a világ, a természet minden aktivista erőfeszítés ellenére sem hajlandó elveszíteni adott jellegét. Pedig az ágostoni voluntarizmussal fertőzött liberalizált ember egy zsarnoki, önkényes akarat megnyilvánulásaként tekint erre a világra, melyet éppen ezért velejéig (szerkezetében) romlottnak, rendszer szinten menthetetlennek, tehát fenekestül való felforgatásra, pusztításra érettnak ítél. Mert a voluntarizmus speciális humanista változatának lényegéből adódóan semmi sem tekinthető jónak, ami nem emberi akarat terméke. Ez viszont egyenesen következik az általános voluntarizmus elméleti alaptéziséből, miszerint az ember nem azért akar valamit, mert az jó, hanem pusztán azért jó az a valami, mert akarja.

Az abszolút szabadság – a forradalom ígérete – persze csak ábránd. Az embert magával ragadja a kozmikus szerkezet, vagy bármilyen más örök minta másolásának, megőrzésének kényszerétől, vagyis a konzervatív mandátumtól való végleges szabadulás öröme. Érthető, ha a végtelen szabadság képzetét ébreszti benne a felfedezés, hogy konzerválásra, kíméletes megőrzésre valójában semmi más nem érdemes, mint a saját élete, s hogy ehhez nincs szüksége holmi magasabb régiók utáni átszellemült, erotikus sóvárgásra, nem kell kilátnia a testéből, nem kell intellektuális uralmat gyakorolnia fölötte.

Felszabadító és egyben megnyugtató érzés a liberalizált ember számára, hogy a léte fenntartásához, a túléléshez természetes joga van, melyet úgy érvényesíthet, hogy közben semmilyen természetes kötelességet nem kell teljesítenie; illetve ebből a primér jogából következik másodlagosan és feltételesen az a kötelessége, hogy ha olykor vonakodva is, de tiszteletben tartsa mások túléléshez való jogát. *Ecce homo liberalis.*

Ha a konzervatív mandátumtól, az eredeti értelemben vett filozófiától való megszabadulás olyan nehéznek és végeredményben lehetetlennek bizonyul, az nyilván azért van, mert a világ kozmosz jellege mégiscsak túlél minden ellene, elpusztítására szervezkedő humanista aktivizmust Machiavelitől Hobbes-on, Locke-on, Comte-on, Marxon, Nietzschén és Heideggeren át egészen napjainkig.

Az embernek persze szabadságában áll társadalmi, politikai környezetét, vagy a saját életét permanensen forradalmasítani, de meg kell fontolnia, hogy ezt valószínűleg egy olyan természetes háttér előtt teszi, amelyre semmilyen háttérrel nincs ez a sok *természetellenes* izgátság. A szépséget mint esztétikai és politikai illetlenséget be lehet tiltani; a csúfságot, a formátlanságot morális kötelességgé lehet tenni a művészetekben és a közéletben; a társadalmi viszonyok egyenlőségét, a szokások, az ízlés, a gondolkodás egyformaságát, az emberi szellemnek a legalacsonyabb energiaszint felé való folyamatos tendenciáját lehet szakadatlanul ünnepelni valóságos és virtuális köztereken, közéletben, médiában és egyetemeken, de mindettől az említett természetes háttér aligha veszíti el a szépen elrendezett, intelligens, hierarchikus jellegét. Marad, tisztelettel, ami volt: kozmosz. ●

RÉVÉSZ SÁNDOR

A szabadság – mint a lég

Volt kor, amikor a legjobban kiművelt és legképessebb magyar fejekben összefért a szenvedélyes szabadság szeretet, az egyéniség mindenek fölött való tisztelete és a nemzeti felsőbbrendűség hitén alapuló vérmes sovinizmus. Kállay Béni (Nagykállay Kállay Benjámint, 1839-1903) nyakán is ilyen fej ült. (Halála után száztizenkét évvel állították fel első köztéri szobrát a felújított Kállay-kúria székhelyén, a kállósemjéni Kossuth utcában, éppen egy esztendeje.)

A magát az egyik legősibb magyar család sarjának tudó Kállay Bényt kiváló magántanárok nevelték. Házitanítóinak egyike Táncsics Mihály, török tanára Vámbéry Ármin volt. Megtanulta a nagy európai és balkáni nyelveket, tudott németül, franciául, angolul, oroszul, szerbül, görögül és törökül. Nagy tanulmányutakat tett, hatalmas ismeretanyagot tárolt a fejében és óriási becsűt a lelkében. „*A reményről le nem mondok, hogy egykor még egy nép felett fogok uralkodni*” – ezt jegyezte be belgrádi főkonzulként a naplójába.

Magyarországon a legelső között ismerte föl, hogy John Stuart Mill magisztrális műve, az *On Liberty* „*az összes világirodalom legragyogóbb teremtményeinek egyike*”, s neki köszönhető, hogy *A szabadságról* megszületése után nyolc évvel, éppen a kiegyezés pillanatában jelent meg magyarul. Ezzel az áttekinthető, világos, fogalmilag pontos fordítással megteremtette a társadalomtudományok korszerű magyar nyelvét, nagy ívű előszava pedig a magyar liberalizmus irodalmának egyik csúcspontja, mely a szabadság, a civilizáció és az individualizmus mámorában született, és a leghatározottabban szemben állt az egyéniséget korlátozó mindenféle kollektívizmussal.

Az ifjú Kállay felfogása szerint az ember boldogságra törekvő, öncélú lény, s az egyéni szabadság éppoly szükséges számára, „*mint a lég az élet fenntartására*”. A társadalom a kommunisták elképzeléseivel ellentétben nem uralkodhat az egyén fölött, annak célja nem lehet más, mint „*az egyéniségnek minden irányban való teljes kifejtése és érvényesítése*”. Mert „*ahol az egyéniség háttérbe van szorítva, ott a látszólag legkitűnőbb, legragyogóbb szerkezet mellett sem szólhatunk valódi jólétről*.” A régi, rendi, az egyéniséget rendje, szokásai és előírásai alá rendelő társadalom és az új társadalom közti különbséget Kállay szemléletes hasonlattal világítja meg: a régi olyan volt, mint ahol különböző csoportok különböző színű ruhát viselnek, de egy csoporton belül mindenki ugyanolyan. Az új társadalomban a legnagyobb rész többféle színű ruhát visel, mindenki másmilyet, az egyéniségének megfelelően. Távolabbról nézve a különböző színű, elkülönült részekből álló régivel

ellentétben az új egységes, egységesen tarka, miközben mindenki különbözhet benne a többiektől, és önmaga lehet.

Kállay a legmélyebb tisztelettel, de igen határozottan bírálja Millt három dologban: Kállay szerint Mill a szükségesnél jobban megszorítja az egyéni szabadságot; másodsor – Kállayval ellentétben – helyesli a szabadságra még „*éretlen*”, „*kiskorú*” népek fölötti „*civilizáló zsarnokságot*”; végül Mill individualista alapon kritizálja a modernitást, mert az szerinte az uniformizálódás felé sodorja a világot. Kállay ruha-hasonlata pedig épp annak megvilágítására szolgál, hogy ez csupán a látszat, valójában „*erőtlen lépéssel haladunk az egyéni szabadság eszményi állapotának, ha mindjárt nem is valószínűsítése felé*.”

Kállayt a kiegyezés után nem sokkal kinevezik a Monarchia főkonzuljává Belgrádba. Eleve azért küldik őt, mert jól ismeri a Balkánt és népeit, belgrádi éveiben pedig a legtudósabb Balkán-szakértők sorába emelkedik. Élete végéig szenvedélyesen kutatta a szerb történelmet, és a munkái ma is megkerülhetetlenek az újkori szerb történelemmel foglalkozók számára.

A harmincas éveiben járó fiatal ember belgrádi éveiben erotikusan is kitombolta magát. Ekkor született házasságon kívüli gyermeke Rabatinsky Marie-tól, az ünnepelt bécsi kóloratúrszoprántól, és – összekötve a magánérdekű kellemest a közérdekű haszonnal – diplomatafeleségek hosszú sorát hódította meg, jutván ezen „*diplomáciai hálózati hőlgyeken*” keresztül sok értékes információhoz. Akit érdekelnek a részletek, melyekben itt sajnos nem merülhetünk el, azoknak figyelmébe ajánlom Kövér György témába vágó tanulmányát (A magánélet titkai és a napló. Nők, szerelem, házasság Kállay Béni életében, Aetas, 2008/3.). „*Csak olyan nőt vehetek el, ki nagyravágyó terveimben elősegíthet*” – írja Kállay a naplójába. Szerencséje volt, mivel éppen egy Bethlen-lány (Vilma) ácsingózott utána.

Kállay igencsak rühellte és nem sokáig bírta, ami a magyar parlamentben és politikai életben folyt, visszamenekült a Monarchia közös politikai intézményeibe. Páratlanul hosszú ideig, huszonegy évig, 1882-től a haláláig volt a Monarchia közös pénzügyminisztere, s ebben a minőségében kormányozta a nem sokkal korábban okkupált Bosznia-Hercegovinát.

Hatalmas teljesítményt nyújtott mindkét területen. Nem csupán szerte Európában elismert diplomata, a Magyar és az Osztrák Akadémia rendes tagjaként, a Budapesti Tudományegyetem díszdoktoraként elismert történész és társadalom-

tudós volt, hanem kiváló pénzügyi szakember is, aki nemcsak a Monarchia pénzügyeit tartotta rendben, de a magyarországi ipari fejlődést is hathatósan segítette.

Boszniaiban ő volt a nagy civilizátor. Vezérletével építettek ki ott a modern közigazgatást, az egészségügyi hálózatot, ő szilárdította meg a közrendet és a vagyonbiztonságot, kormányzósága idején vasútvonalak épültek, nagyipar létesült, korábban ismeretlen mértékben fejlődött a bányászat és az erdőgazdálkodás. Megnyitották Sarajevóban az első kórházat, Kállay múzeumot, tudományos központot létesített, föllendítette a sajtót, nagy súlyt helyezett a bosnyák történelem, földrajz, néprajz kutatására és az ismeretterjesztésre.

Széchenyitől kezdve a 19. század valamennyi jelentős magyar politikusa számára evidencia volt, hogy a Nyugat fejlődési modellje az iránymutató, a Nyugaté a civilizációs vezető szerep a világban, Magyarországnak ezt kell követnie, és ebben az irányban kell civilizálnia a térség népeit. Ezt Kállay is így gondolta. Azok közé tartozott, akik egységesülő világban, egységesülő Európában gondolkodtak, a Monarchiát és azon belül Magyarországot az „európai nemzettestület” elemeként fogták fel.

Meggyőződése volt, hogy csak nagy államokban, államszövetségekben, birodalmakban lehet az elmaradottabb népeket a nyugatos civilizáció útjára vezetni, csak ilyen keretekben tudják a népek megvédeni magukat, és ilyenekben sokkal könnyebb biztosítani és megvédeni az emberi jogokat.

Víziója szerint a különböző „népegyéniségek” egy valamennyiük szabadságát biztosító szövetségben fognak egyesülni. Ebben a folyamatban Magyarországnak a nagyhatalmak között középhatalomként meghúzódó Monarchiában van a helye, és azon belül kell a maga híd-szerepét betöltenie Kelet és Nyugat között. Erre a magyar nemzet kiválóan alkalmas, mert már nyugati jellegű, de még benne van keleti jellegének emléke, ösztöne, a Kelet megértésének, kezelésének képessége. Magyarország átmeneti jellegéről írott nagy, akadémiai székfoglaló értekezése egyik előképe Szűcs Jenő korszakos elméletének Európa három történeti régiójáról. Az orosz és német tömb között a lengyelen kívül csak a magyar népnek van államalkotó ereje, tehát a magyarnak kell a Monarchia balkáni terjeszkedésében civilizációs főszerepet vállalnia.

Kállay az egyéniséget kibontakoztató Nyugat és az azt elnyomó Kelet szembenállását tekintette lényegesnek, nem pedig a keresztény-iszlám megosztottságot. Ezért nem tartott a keleti és nyugati kereszténységet átfogó pánszlávizmus veszélyétől, és ezért tekintette a keleti, ortodox kereszténységet sokkal inkább az iszlám rokonának, mint a nyugati kereszténységének. Ezért hitt abban – sokakkal ellentétben –, hogy Bosznia-Hercegovinában nem a szerb dominanciát kell pártolnia keresztény alapon, hanem keresztények és muszlimok egyenrangúságán alapuló, közös bosnyák nemzeti tuda-

tot kell építeni, és azt kell fokozatosan nyugatosra civilizálni. Ebben a keretben akarta egyenrangú felekezatként integrálni a muszlim népességet a monarchiába. Vele együtt ez a koncepció is elhalt, utóda a szerb dominanciára épített, ami nagyon nem váltotta be a hozzá fűződő reményeket, mivel egy jó évtizeddel később már bódultan „kutyaszerbiázott” a háborúba rohanó ország.

Az is kiderült, hogy a civilizációs küldetéstudat bizony nem választható el a „kiskorú” népek fölötti „civilizációs zsarnokságtól”, és a „kiskorúnak” tekintett népek ellenállását nem lehet elkerülni. Ebben a tekintetben bizony az öreg Kállay Béni már másképp gondolkodott, mint a fiatal. A kiegyezés korának illúziói elhaltak, Eötvös kora elmúlt, a „legsovinisztább magyar”, Bánffy Dezső alakított kormányt, aki azt hirdette, hogy „parányi rést sem szabad nyitni a nemzetiségek kulturális, nyelvi vagy egyéb más törekvései előtt”. Kállay nem ezt hirdette, de amit kései munkáiból, hátrahagyott kézírataiból, feljegyzéseiből tudunk, az is elég.

„Nagy sovinizta Róma. Azt nézzük. Mily nyomorult faluból vette kezdetét. Kis falu volt... S mivé lett? A legerősebb állam. Pedig Róma nem kényszerítő eszközökkel terjesztette nyelvét a meghódított nemzetekre... A műveltséget a görögöktől vették. Bárhol az akkor ismert földön büszkén vallá magát bármely római alattvaló római polgárnak ... s miért? Mert a római politikai élet alapja az a nagy sovinizmus volt: minden római legyen. Az uralkodásra irányult minden törekvésük és tudtak uralkodni. Ezt kövessük. S ennek egy módja van, ha a magyarság ezen a földön ... domináló állást foglal el. Ha mi magyarok s különösen az az osztály, mely vezetésre van hivatva, elfoglal minden tért mely az állami és társadalmi élet keretében nyílik. Egy dolgot kell csak konzerválni, a magyar faj uralmát.”

Egy másik liberális egy nagyon másik, nagyon antiliberalis korban megjelentetett egy másik fontos könyvet, mely a szabadságot a címében viselte. Benedetto Croce *Történelem és szabadság* című könyve volt az utolsó, amelyet a Századunk még 1940-ben kiadhatott.

Ehhez Csécsy Imre írt előszót, melyben ezt olvassuk: „Cavour, Mazzini, Garibaldi a szabadságért küzdöttek és ez alatt nemcsak Itália nemzeti függetlenségét értették, hanem tudták azt is, hogy hazájuk kijelöl csak akkor őrizheti meg önállóságát, ha a határokon belül fel tudja építeni és meg tudja óvni az emberi és politikai szabadság rendjét. Harcaik emléke vagy félévszázadra átítatta az olasz közszellemet a szabadságnak ezzel a kettős eszméjével; nem csoda hát, hogy Benedetto Croce, aki gyermekkorától óta ezeket az eszméket szívta magába, mindmáig hű maradt hozzájuk.” Ehhez gondoljunk hozzá, amit Croce Mussolinihez fűződő „sajátos” viszonyáról tudunk. Érdemes gondolkodnunk azon, ahogyan ő viszonyult szabadsághoz, nemzethez, diktatúrához. ●

NOSZKAI GÁBOR

Tabudöntők

– SZELÉNYI IVÁN ÍRÁSA ELÉ –

Kemény István (1925-2008) és a reá emlékező Szelényi Iván (1938) XX. századi kritikai társadalomtudományi gondolkodásunk meghatározó képviselői. Kemény István világképére kezdetben Pikler J. Gyula, Sós Aladár és Henry George¹ hatottak. Kutatási programja *a halmozottan hátrányos helyzetű társadalmi rétegek helyzetét* volt hivatva elemezni a múlt század hatvanas-hetvenes évtizedének fordulóján. A hazai szegények és cigányok helyzetét az általa választott tanítványaival együtt kutatták. Hajnal István társadalomelméleti² és Szabó Zoltán empirikus feltáró módszereit³ továbbfejlesztve, önálló, magán-szemináriumi adottságok közt kialakított metodika szerint készült országos kutatásokra. Szabó Zoltán és Erdei Ferenc 1944 előtti írásai alapján kialakult meggyőződését, mely szerint a magyarországi szegények felemelkedése csakis a demokrácia megteremtése és polgárosodásuk által lehetséges, tanítványai által közösen vallott nézetté szélesítette. Munkájuk nyomán a hetvenes évek második felétől végképp tarthatatlanná váltak azok a társadalomra kényszerített dogmák, melyek szerint *Magyarországon nincs szegénység, s aki dolgozik az boldogul*, valamint az a párthatározatban rögzített tétel, mely szerint: *cigánynak lenni nem más, mint életforma*.

A hetvenes évek elején Kemény István és tanítványai megtörték a szegénységgel és cigánysággal kapcsolatos állami tabukat. Az évtized második felében Konrád György és Szelényi Iván eleve nem számíthattak kritikai társadalmelemzésük hazai megjelentetésére. Egy 1974. őszi házkutatás nyomán a szerzőpáros több száz oldalnyi elkobzott kézírata hatósági őrizetbe vételt megalapozó gyanúsításhoz, rendőrségi kihallgatásokhoz vezetett. Munkájuk eredménye⁴ a hazai párthatalmat gyakorló technokrácia 1956 után érvényesülő, egyáltalán nem forradalmi osztályhatalmáról a Kemény-iskolához hasonló bátorsággal cáfolta az állítólagos munkásparaszt hatalom ideológiai dogmáját. A különböző kutatói elemzői módszerekkel dolgozó társadalomkutatások eredményei azonosságot mutattak az elvárt marxista osztálysem-

lélet elvetésében. *A kutatás szabadsága nem jelenti egyben a publikáció szabadságát* – nyilatkoztatta ki a közlés szabadságát tiltó adminisztratív döntést egy hivatalnok Kemény Istvánnak.

Kemény és Szelényi szaktudományos munkáit a civil kurázi jellemzi, amellyel képesek voltak a szociológiára eleve gyanakvóan tekintő kutatóintézeti- és egyéb vezetők által meghatározott ideológiai keretek közül megszabadulni. Párhuzamot mutat életútjuk abban a tekintetben is, hogy a hetvenes évek közepén mindkét tudós megelégtelte a kutatómunkájukat ellehetetlenítő hatósági zaklatásokat.

Szelényi 1975 tavaszától Ausztráliában, később az Egyesült Államokban, Kemény 1977 elejétől Franciaországban folytatta pályáját. Egyikük sem választott klasszikus emigráns életformát: valóságképük nem fagyott meg távozásuk időpontjában. Érdeklődésük a hazai társadalmi változások iránt különben is fennmaradt. Mindketten szerkesztőbizottsági tagjai voltak 1978-tól a *Magyar Füzetek* című Párizsban kiadott zsebkönyvsorozatnak.

Távozásukat követően évekkel később is a Magyar Népköztársaság *ellenségeiként* párthatározatban bélyegezték meg kutatási módszereiket és tudós személyüket. Munkásságuk az ideológiai meghatározás szerint: *hagyományosan is a polgári ideológiában gyökerező szocializmuselméletek, illetve a szocialista társadalmak egyes fejlődési folyamatainak a burzsoá ideológiák segítségével történő értékelései (mindenekelőtt Kemény István, Szelényi Iván ... írásaiban)*⁵.

Lényeges hasonlóságot mutat a két tudós pályája abban is, hogy a 80-as évek végén mindketten „*elkísérték*” az itthon megkésve kiadott, vagy újonnan publikált műveiket. Kemény István a XX. század utolsó évtizedében történt hazatelepülésétől egészen haláláig folytatott kutatói tevékenységével, Szelényi Iván mindmáig rendszeres hazalátogatásaival, előadásaival és publikációival tevékenyen van jelen a hazai nyilvánosságban.

Kemény István pályatársa szociológusi jelentőségére két – a szegedi József Attila Tudományegyetemen elhangzott –

¹ Henry George: *Progress and Poverty*. San Francisco, 1879. Ld.: <http://www.henrygeorge.org/pchp1.htm>

² Hajnal István: *Az újkor története*. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. Bp. 1936.

³ Szabó Zoltán: *A Tardi helyzet*. Cserépfalvi, Bp. 1936., uő.: *Cifra nyomorúság*. Cserépfalvi, Bp. 1938.

⁴ Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem*. Bern. 1978. A könyvet a Gondolat kiadása 1989-ben tette itthon is hozzáférhetővé (a szerk.)

⁵ Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése a belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékiekedő csoportok tevékenységéről, és a Politikai Bizottság [1980. december 9-i] határozata e csoportokról. (Cszimadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék*. Dokumentumok. T – TWINS Kiadó Bp., 1995. 24. sz. dokumentum 105-118. o.)

előadásban hívta fel a figyelmet⁶. Szelényi – lapunkban szerkesztett formában rögzített – előadásában visszatekint egy korábbi Kemény Istvánnal és tanítványaival folytatott szociológiai-terminológiai vitájára is („*Ki a cigány?*”), amely az ezredvég szaktudományos nyilvánosságában széles körű párbeszédet generált.

Szelényi világképe – immár XXI. századi önmeghatározása szerint – baloldali ugyan, azonban mindenkor távol állt tőle bármiféle doktriner szemlélet. Olyan társadalomkutató volt és maradt, akinek gondolkodásában együtt élnek a jelen idejű euro-atlanti tudományos ismeretek és a kelet-európai társadalmi valóságról megismert tények és tapasztalatok.

Kemény István élete végéig a romantikus antikapitalizmussal és az utópikus jövőképekkel egyaránt szemben álló, a szegény tömegek helyzetének megváltoztatása iránt elkötelezett tudós volt. Szelényi Keményt méltató előadásának szavai szerint *Kemény István mindig, mindenütt akár egy szál cecuzával és egy darab papírral a kezében is szociológusként volt képes jelen lenni és működni.*

Napjainkban továbbra is égető szükség van a kritikai társadalomtudomány eredményeinek független elemző forrásokból történő megismerésére. A gondolkodás bátorsága és a tudományos érvelés színvonala teszi fontossá a Kemény István életművének jelentőségét összefoglaló, a tudós partnerek egykori vitáit sem tagadó előadás közzését. ●

⁶ Kemény István: VII. ea. Az átalakulás szociológiai kérdései – Szelényi Ivánról I-II. In.: K. I.: Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról. Belvedere Meridionale, Szeged, 2010. Összeáll.: Gábor Kámán, szerk., gond. és jegyz.: Kende László 130-163. o.

SZELÉNYI IVÁN

Strukturális mobilitás, új munkásosztály és etnicitás (mint társadalmi konstrukció)¹

Nem tartozom a Kemény István-szakértők közé. Kemény munkásságának jelentős része kéziratban van, vagy különböző intézmények belső kiadványaként jelent meg. Kemény István tanítványai hivatottabbak nálam, hogy munkásságát összefoglalják. Én csak néhány különösen jelentős műre hivatkozom, azok között is elsősorban azokra, melyek a saját munkásságomra nagy hatást gyakoroltak. Mindössze három témát emelek ki rendkívüli munkásságából, Kemény mindhárom területen élenjáró szerepet töltött be.

A társadalmi mobilitásnak nem vagyok szakértője, de azért annyit értek a témához, hogy Kemény a hatvanas évek végén ezzel kapcsolatos írásaiban felismerjem nemcsak azt, hogy az mennyiben gazdagította a magyar mobilitás-kutatást, hanem mennyire előre jelezte azt a „forradalmat”, ami a nemzetközi mobilitás-kutatásban a hetvenes években lezajlott, s ami a mai napig izgalomban tartja a mobilitás-kutatókat. A másik két téma alapvetően befolyásolta az én akkori és későbbi munkásságomat, s itt Keménynek az „új munkásosztállyal” kapcsolatban kifejtett elméleti tevékenységére gondolok, illetve az 1971-es romakutatás rendkívüli újításaira, az etnikumnak, illetve konkrétan a roma etnicitásnak társadalmi konstrukcióként való értelmezésére („*cigány az, akit a társadalmi környezete cigánynak tart*”).

A STRUKTURÁLIS MOBILITÁS KÉRDÉSÉNEK A FELVETÉSE

Kemény tudomásom szerint már a Központi Statisztikai Hivatal első nagy mobilitás-vizsgálata kezdetén bekapcsolódott először Ferge Zsuzsa, majd Andorka Rudolf mellett ebbe a rendkívüli vizsgálatba.² A vizsgálat gondos elemzése előtt általános volt az a feltételezés, hogy a szocialista társadalomban lényegesen nagyobb volt a mobilitás, mint tőkés piaci társadalmakban. Kemény már 1967-es írásaiban óvatosságra intett, hiszen egy jelentős része annak, amit a szocialista társadalmakban szülő-gyermek mobilitásnak mértek,

társadalmi struktúraváltozásból következett, s mindenekelőtt az erőltetett ütemű iparosítás következménye volt.³ Egy 2007-ben adott interjújában Kemény már azt mondta, a valószínű mobilitás, ami a társadalom nyitottságát jelzi, éppen soggal kevesebb lehet, mint hasonló piacgazdaságokban.

Nem tudom biztonsággal megmondani, hogy ebben a kérdésben volt-e vita Kemény, Ferge Zsuzsa és Andorka Rudolf között ezekben az években. Andorka talán Keményhez hasonlóan hajlandó volt a társadalom reprodukciójának a jelenségét hangsúlyozni. Ugyan a háború előtti magasabb társadalmi státuszú rétegek gyerekei küszködtek nehézségekkel, hogy szüleikhez hasonló társadalmi pozícióba kerüljenek, de ez inkább a folyamat lelassulását jelentette, mondjuk „osztályidegen” gyerekeknek néhány évet kellett várniuk, míg egyetemre kerültek, de azért előbb-utóbb legtöbbször csak odajutott.

Andorka saját életpályája jól illusztrálta ezt. Horthy Spanyolországi nagykövetének a fiát egy ideig megmacerálták, de azért idővel a Központi Statisztikai Hivatalnál főosztályvezető, később a Közgazdasági Egyetemen professzor lett belőle a szocializmus alatt.

Mint Bourdieu tanítványa, Ferge is pontosan látta a struktúra reprodukciójának főleg családon és iskolarendszeren keresztüli reprodukcióját (gondoljunk itt Bourdieu kulturális-tőke-fogalmára).⁴ De megint csak akár személyes élettapasztalatok alapján arra a következtetésre jutott, hogy a szocialista oktatás és káderpolitika nyomán (ebben az iskolarendszer átalakítása is szerepet játszott, a nyolc általános bevezetése, a szakközépiskolákból egyetemre kerülés lehetősége, az esti felnőttoktatás) a munkás és parasztszármazású fiataloknak értelmiségi és vezető pozícióba kerülésének megnőtt az esélyei. Ez persze inkább volt igaz a szocializmus korábbi, mint későbbi időszakára, de a mechanizmusok valamilyen mértékben még a 80-as években is működtek.

Kemény a strukturális mobilitás és „cirkuláris mobilitás”, vagy a „társadalom nyitottsága” közötti különbségtétellel úttörő szerepet játszott, még akkor is, ha hasonló témák más

¹ Az „Újragondolt szegénység” – Konferencia Kemény István emlékére (CEU – OSA – Vera & Donald Blinken Nyílt Társadalom Archívum, Budapest, 2016. szeptember 27-én elhangzott előadás szerkesztett változata.)

² Mód Aladárné – Ferge Sándorné – Láng Györgyné – Kemény István: Társadalmi rétegződés Magyarországon: 15.000 háztartás 1963. évi adatai. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1966.

³ Kemény István: „A társadalmi mobilitás összefüggései”. Korszerű statisztikai törekvések Magyarországon. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1967.

⁴ Pierre Bourdieu: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): A társadalmi rétegződés komponensei. Új Mandátum, Bp., 1997. 156-177. o.

magyar kutatókat is foglalkoztattak. Áll ez persze nemzetközileg is. Lipset és Bendix már 1957-es *Social Mobility in Industrial Society* című könyvükben⁵ kétségbe vonják, hogy az Egyesült Államok valóban annyira a „lehetőségek” országa, vagyis annyira „nyitott társadalom”, mint azt nemcsak a közvélemény, de a legtöbb szakember is vélte. Rámutatnak arra, hogy az USA-ban gyorsabb volt a strukturális változás, gyorsabb volt a mezőgazdasági népesség csökkenése és a fehér-galléros népesség növekedése, de messzemenő következtetéseket nem mertek levonni, mert tisztában voltak a rendelkezésükre álló statisztikai eszközök korlátozottságával.

Kemény 1967-68 körüli munkájával mintegy előre jelezte az irányt, amerre a mobilitás-kutatás haladni fog, de ehhez a hetvenes években a logisztikai regressziós modellek kifejlesztésére volt szükség. 1975-ben Featherman, Jones és Hauser publikálták úttörő tanulmányukat, amiben megfogalmazták az úgynevezett FJH-hipotézist⁶, amely a log-lineáris modellek alkalmazásával arra a következtetésre jut, hogy a „társadalmi fluiditás”, tehát az a mobilitás, ami strukturális változások után marad, általában csekély, s alig mutathatók ki különbség országok között. Andorka nem azonos, de hasonló következtetésre jutott magyar adatokkal hasonló módszert használva.

Mondadóm lényege: Kemény úttörő munkát végtett, amikor a 70-es évek fejleményeit előre jelezve megfogalmazta a strukturális mobilitás fontosságát. Igazán nagy teljesítmény volt.

Hajlamos vagyok azt hinni, hogy különösen a politika vezérelte erőltetett strukturális mobilitás igencsak nyitottabbá teheti a társadalmat. 1992-es TÁRKI-tanulmányában Andorka is jelzi az 1949-64 közötti korszak sajátosságát, bár éppen az 1962-64-es adatokat nem elemezte. Az 1973-1992 közötti adatokból Andorka egy FJH-hipotézishez hasonló következtetésre jutott, bár látta jelét Treiman és Ganzeboom hipotézisének is, mely valamelyes cirkuláció-növekedést vélt felfedezni a gazdaságilag fejlettebb társadalmakban.

Legalábbis a szocializmus első 10-15 évében a diszkriminatív iskolai felvétel, a káder-rekrutáció, és a paraszti lét a piactársadalmakhoz képest gyorsabb elsorvadása falun nyitottabbá tette a társadalmat s a posztkommunista átalakulás során éppenséggel ennek a nyitottságnak a bezáródását lehet megfigyelni (legalábbis erre utal Gerber és Haut 2004-es

American Sociological Review-ban megjelent úttörő tanulmánya a poszt-kommunista Oroszországról)⁷.

AZ ÚJ MUNKÁSOSZTÁLY ELMÉLETE

Büszke vagyok rá, hogy Kemény egyik legfontosabb tanulmánya a magyar munkásosztályról a *Szociológia* című folyóirat első számában jelent meg, amikor igen rövid ideig ennek a folyóiratnak a szerkesztője voltam.⁸

Én préseltem ki ezt a dolgot Pistából. (Sajnos Haraszi Miklós *Darabbérét* már nem tudtam megjelentetni, abból már Gyorskocsi utcai ügy lett, bár – őszintén megvallva – szerkesztőként nem hittem a kézirat publikálhatóságában, és a Gyorskocsi utcában ezt is vallottam abban a hiszemben, hogy ezzel segíték Harasztinak).

Az új munkásosztály gondolata is a levegőben volt. André Gorz használta talán először 1967-ben az „új munkásosztály” fogalmát, de ebben az időszakban még úgy vélte, hogy a munkásosztály forradalmi ereje a legmagasabban képzett munkások, mérnökök között található (1980-ra már egészében „búcsút mondott a munkásosztálynak”, s azt képzelte, az osztályok helyét társadalmi mozgalmak veszik majd át).⁹

S. M. Miller 1969-ben használta, de egészen más értelemben az „új munkásosztály” fogalmát, ő ezen a legszegényebb, hátrányos helyzetű munkásokra gondolt, akik meg fogják kívánni a társadalompolitika radikális átalakulását (nagyon amerikai elmélet a „szegénység elleni háború” kellős közepén).

Kemény újosztály-elmélete gyökeresen különbözik Gorzétól, s csak valamelyes rokonságot mutat S. M. Miller elméletével.¹⁰ Kemény a szocialista – s különösen magyar szocialista – fejlődés alapján azt hangsúlyozta, hogy itt az erőltetett iparosítás következtében kialakult egy olyan új munkásosztály, amelyik elsősorban a parasztságból verbuválódott, meg is őrzött valamelyes paraszti hagyományokat mentalitásában, s gyakran megmaradt a mezőgazdasághoz is közelálló falusi lakosnak. Ez az elmélet pontosan leírja a hatvanas évek magyar fejlődését, s valószínűleg többé-kevésé érvényes a legtöbb más szocialista országra is. Kemény azt is pontosan látta, hogy ez az új munkásosztály a proletariátus alján helyezkedik el leginkább (segéd-, vagy betanított mun-

⁵ Bendix, Reinhart and Seymour Martin Lipset. 1959. *Social Mobility in Industrial Society*. Berkeley: University of California Press

⁶ FJH = Featherman – Jones – Hauser. In.: Featherman David, F. L. Jones and Robert M. Hauser: „Assumptions of Social Mobility in the US”, *Social Science Research*, 1975. December: 329-60. p.

⁷ Gerber Theodore P. and Michael Hout. 2004. „Tightening up: inter and intra-generational mobility in Russia, 1988-2002” *American Journal of Sociology*, 68(December):677-703

⁸ Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, I. évf. 1. sz. (1972/1.) 36-48. o.

⁹ André Gorz [1967] 1975. *Socialism and Revolution*. London: Allen Lane and André Gorz [1980]1983. *Farewell to the Working Class*. New York: Pluto

¹⁰ S.M. Miller. 1968. *Social Class and Social Policy*. New York: Basic Books

ETNICITÁS MINT
TÁRSADALMI KONSTRUKCIÓ

kás), aránylag kevés kerül a szakmunkások közé. Kemény elmélete a nyelvük hegyén volt más magyar társadalomkutatóknak is, ám senki sem fejtette ki azt ebben a tisztaságában és koherenciájában.

Itt elsősorban Kemény által személy szerint nem túlzottan kedvelt Márkus Istvánra s az ő „*utóparaszttság*”-elméletére gondolok. Márkus ugyanerről a folyamatról írt, de kiváló falukutatóként inkább a falu és a paraszttság, s nem a város és a városi ipar szemszögéből.¹¹ (Én Márkustól is sokat tanultam, emberi gyengeségeit nem ismertem, tudóskén nagyra tartottam és tartom. Briliáns elme volt, s ha bűnözött is, az Úr bocsássa meg neki). Ezekben az években ez a kérdés engem is nagyon foglalkoztatott, s Kemény elmélete döntő hatást gyakorolt rám.

1970-71-ben jártuk végig Manchin Róberttel az országot egy országos faluszociológiai felmérést előkészítendő, s nem kerülhették el a figyelmünket a falvak életében bekövetkezett döntő változások: sok magyar falu „alvófaluvá vált”, a férfiak jó része városi munkahelyre utazott, a falvakat (s a szövetkezeteket is, főként a háztáji gazdaságokat) az asszonyok lakták be és látták el. De az én megközelítemem, ami az 1971-ben megjelent „*A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai*”¹² című Konrád Györggyel közös írásomban látott napvilágot, közelebb állt Márkus György „*paraszt-munkás*” felfogásához, a folyamatot a falvak és a paraszttság oldaláról közelítettem meg.

Azután az 1988-ban megjelent *Szocialista polgárosodás* című könyvemben – ami szintén a kései szocialista falusi társadalomról szólt – három folyamatról beszéltem: káderesedésről, proletarizációról és polgárosodásról.¹³ Úgy véltem, a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek közepéig a magyar falvakban a proletarizáció (parasztból munkássá válás mellett) volt egy mások folyamat is: „*parasztpolgárosodás, kis kispolgárosodás*”(ezen az árutermelőbe forduló, nagyobodó háztáji gazdaságokat művelő családokra gondoltam).

Nos, a történelem Keménynek adott igazat. 1990-ben a termelőszövetkezetek felszámolásával az általam leírt (s ma is azt gondolom, akkor valóban létezett) kispolgárosodás széthullott, az akkor polgárosodó falusi népességből vagy proletár (új munkásosztály), vagy sok esetben munkanélküli, vagy rokkantnyugdíjas lett. Amikor mainapság hazai polgárosodásról beszélnek, leginkább a közép és főként a nagy burzsoáziára gondolnak. Hazai gazdaságpolitikánk főként ezeknek a rétegeknek az érdekeit szolgálja.

1971-ben végezte el Kemény az 1893-as cigány-összeírás után a kiemelkedően legjelentősebb roma-társadalom-kutatást.¹⁴ Kemény kutatását leginkább az ösztönözte, hogy a népszámlálások roma adatai megbízhatatlanoknak tűntek fel. A romák számát a közhiedelemnél sokkal alacsonyabbra becsülték, s ráadásul ezek a számok népszámlálásról népszámlálásra ingadoztak is. A magyar népszámlálások általában cigányoknak azokat tekintették, akik magukat cigány anyanyelvűnek, vagy cigány nemzetiségűeknek vallották (ilyen még a Kemény-felmérés után végrehajtott 1980-as népszámlálásban is 24000, illetve 6400 fő volt). Ezzel szemben az 1893-as cigányösszeírás azokat tekintette cigánynak, akiket cigány származásúaknak véltek, vagy antropológiai jegyeik alapján cigányoknak ítélték (ezeknek a számát több mint 70000-re becsülték).

Kemény nagyon helyesen és úttörő módon nem fogadta el a népszámlálások definícióját, de még az 1893-as összeírás cigány-meghatározását sem, hanem azt tekintette cigánynak, „*akit a társadalmi környezete annak tart*”. Ezzel a mondhatnánk hősi tettel Kemény egy csapásra csatlakozott a hatvanas-hetvenes években hegemónná váló „*konstruktivista etnikum*”-kutatók közé, akik Georg H. Mead és Alfred Schütz „*szimbolikus interakcionizmus*”-ától, valamint Berger és Luckman szociológiájától inspiráltak elvetették az etnicitás „*primordialista*” (vérségi, közös származáson alapuló), vagy „*essencialista*” (kulturálisan-nyelviileg determinált) meghatározását, s az etnikumot társadalmi konstrukcióként fogták fel (olasz az, aki magát olasznak tartja, vagy akit környezete annak vél, „*hispanic*”, aki magát annak tartja, vagy akit környezete annak vél stb.).

A romakérdéssel magam is 1970-71-ben kezdtem foglalkozni, Manchin Róberttel közös országjárásunk során, amikor mintegy száz községben végeztünk túrhetően alaposan előkészítő terepmunkát (községenként fél napot, néha másfél napot töltöttünk, volt, ahova többször visszamentünk). Néhány körzetbe néhány napos terepmunkára diákjaimmal is visszatértem. Ekkor tűnt fel nekünk, hogy útvégi kispalvokban, ahol a demográfusok a falu népességének a kihalására vártak a népszámlálási adatok alapján, a népesség ugyan egyelőre csökkent, de emellett történt egy népességváltozás is, a kiigyekvő módosabb parasztok helyébe a legszegényebbek, s közöttük gyakran romának vélt családok költöztek.

¹¹ Márkus István: Az utóparaszttság arcképehez. Szociológia, II. évf. 1. sz. (1973/1.) 56-67. o.

¹² Konrád György - Szelényi Iván: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. Valóság, 1971/12. sz. 19-35. o.

¹³ Szelényi Iván ([1988] 1992): Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.

Közreműk.: Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin. Akadémiai, Bp.

¹⁴ Kemény István: Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról (MTA Szociológiai Intézet, Bp. 1976.)

1972 nyarán Pécsen egy faluszociológiai konferencián tartottam egy előadást a „falu-osztályokról.” Azt a hipotézist állítottam fel, hogy a magyar regionális rendszer perifériáján elhelyezkedő kistelepüléseken nyomorgókból jórészt – vagy ki tudja, talán teljesen – romákból álló gettók alakulnak ki. Előadásom a regionális tervezők körében óriási botrányt váltott ki, a tanulmányom ekkor magyarul már nem volt közölhető.

1989-ben aztán Havas Gábor és Ladányi János azzal kerestek meg, hogy menjek velük Csenyétére, mert mintha ott valami olyasmi történe, mint amiről az 1972-es előadásomban beszéltem. Velük mentem, s benne is ragadtam ebben a kutatásban, ahol tizenegy évig végeztem terepmunkát (évente három-négy alkalommal jártam ott, amikor haza tudtam jönni Amerikából), s feldolgoztam a 19. század elejétől 2000-ig a falu teljesnek mondható demográfiai történetét. Többek között erről számoltunk be Ladányi Jánossal közösen kiadott könyvünkben.¹⁵

Amikor Pista 2007-es már említett interjújában arra utal, hogy én nem vagyok cigányszakértő, teljesen igaza van, nem voltam és nem is vagyok az. Amikor az interjúban azt állította, hogy én annyit tudok a cigányokról, hogy egyszer egy milánói gettóba elvittek, ezért a tudásom cigányturizmus, kicsit túlzott. Soha engem senki Milánóban nem vitt cigánygettóba, de megfordultam életem során néhány hazai, romániai, szlovákiai illetve bulgáriai romának vélt gettóban, s anyakönyvekből is indexkártyákra gyűjtöttem vagy tízezer cigánynak vélt személy demográfiai adatait. S ha Pista erről nem hallott, legalább a könyvünkbe belenézhetett volna-e kitérő után hadd térjek vissza az etnikai identitás kérdéséhez, s Pista cigánykutatásának a dicséretéhez.

Engem az etnikai identitás problémája egészen addig nem foglalkoztatott, amíg a Ford Alapítványtól nem kaptam egy nagyobb kutatási támogatást, hogy Kelet-Európában végezzek survey-jellegű¹⁶ kutatást szegénységről, s lehetőleg azon belül a roma szegénységről. A kutatást Oroszországban, Lengyelországban, Magyarországon, Szlovákiában, Romániában és Bulgáriában végeztük. Ekkor merült fel bennem a kérdés: hogy fogjuk megmondani, hogy a véletlenül kiválasztott népesség mintánkból ki is a cigány?

Én 1988-tól az UCLA-n¹⁷ dolgoztam, s nagyon kiváló kollégáim foglalkoztak az etnikai identitás kérdésével, sorolhatnám a névsort, a legkiválóbbak Rogers Brubaker¹⁸ és Edward

Telles¹⁹ voltak. Rogers a primordialisista etnicitás-felfogás nagy ellensége volt. „Az etnikum nem egy dolog, hanem a világról alkotott perspektíva” – írta egyszer. Telles viszont Brazíliával foglalkozott, s remek könyvet írt az osztály és az etnicitás bonyolult összefüggéséről. Brazíliában a népesség mintegy a felének van valamiféle fekete felmenője a családfájában (ez a szerintem egyértelműen rasszista amerikai közvéleményben, ahol az egy „csepp vér” elve uralkodik, azt jelentené, hogy ezek „feketék”, „négerék”, afrikai-amerikaiak). Brazíliában azonban aki a társadalmi foglalkozási-vagyoni hierarchián felfelé emelkedik, az „kifehéredik”, a sötét bőrszínű pénzügyi mágnást is fehérnek fogják tekinteni. (Ez valamilyest változott, az USA-beli afrikai-amerikai polgárjogi mozgalom arra biztatja a magas állású, vagy nagy jövedelmű sötétebb arcszínűeket, hogy vallják magukat feketének).

Nagy hatással volt rám Mary Waters nagyszerű „Ethnic options” című könyve²⁰ is, mely azt mutatta ki, hogy különböző etnikai eredetű második-harmadik generációs amerikaiak különböző szempontok szerint választják ki, hogy mi az etnikai identitásuk: magyarok, olaszok, írek, magyar-amerikaiak, olasz-amerikaiak, vagy amerikaiak. Igaz.

Waters kiemeli, hogy az afrikai-amerikaiaknak nincs választásuk, őket bőrszínük, vagy vélt származásuk alapján klasszifikálják mások feketének, s a polgárjogi mozgalom miatt ezt többnyire (bár távolról sem mindig) a klasszifikáltak is elfogadják. Ha Obama édesapja olasz lenne, akkor mivel az édesanyja fehér amerikai volt, mondhatná magáról, hogy fehér amerikai. Nagy botrány lett abból, amikor egy mexikói szülőktől származó bírót Donald Trump „le-mexikóizott.” Egyik legutóbbi könyvében viszont Waters kimutatta, hogy ez nem működik a karibi szigetekről származók esetében, ők nem fogadják el, ha őket feketének, vagy afrikai-amerikainak tartják, amikor ők saját magukat jamaikaiaknak, vagy kubaiaknak tekintik.

Rogers Brubaker kitűnő diákja, Mara Loveman nagyszerű disszertációt írt a népszámlálások klasszifikációs rendszereiről. Az, hogy milyen fajokat, illetve etnikumokat különböztettek meg, az USA-ban is hihetetlen mértékben változott, s ami ennél is fontosabb: hogy ki határozza meg, hogy ki milyen faj, vagy etnikum kategóriájába tartozik, akár a népszámlálásnál, akár az anyakönyvezésnél, az is változott.²¹

¹⁵ Ladányi János - Szélényi Iván: A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata. Napvilág, Bp. 2004.

¹⁶ Az adatközlők kikerdezésén alapuló, összefoglaló szociológiai kutatás (a szerk.)

¹⁷ University of California at Los Angeles (a szerk.)

¹⁸ Rogers Brubaker. 2004. *Ethnicity without Groups*. Cambridge: Harvard University Press

¹⁹ Edward E. Telles. 2004. *Race in Another America*. Princeton: Princeton University Press

²⁰ Mary C. Waters. 1990. *Ethnic Options*. Berkeley: University of California Press and Mary C. Waters. 1999. *Black Identities, West Indians Dreams and American Realities*. Cambridge: Harvard University Press

²¹ Mara Loveman. 1999. „Making Race and Nation in the United States, South Africa and Brazil”, *Theory and Society* 28(6): 903-927 and Mara Loveman. 2014. *National Colors – Racial Classification and the State in Latin America*. Oxford: Oxford University Press

A polgárjogi küzdelmek előtt például az anyakönyvezésnél az újszülött „faját” az orvos, vagy bába határozta meg, a szülőanyát meg sem kérdezte senki. A népszámlálásnál a 20. század végéig a kérdezőbiztos döntötte el, kinek mi a faja vagy etnikuma, csak az utolsó néhány népszámlálásban bízták ezt a választ a válaszadóra, s legújabbán már azt is megengedik, hogy valaki két fajt/etnikumot jelöljön meg (három fajt már nem lehet választania, s a kérdésre a választ megtagadni sem lehet).

Ezen tanulságokkal s a nemzetközi survey-t előkészítendő írtuk meg 1998-ban Ladányi Jánossal „*Ki a cigány?*” címmel tanulmányunkat.²² Voltak sajnos, akik a cikket Kemény és tanítványai cigánykutatásának a kritikájaként értelmezték. Sajnos Pista maga is így gondolta, s már említett 2007-es interjújában „ostoba és nevétség” cikknek nevezte írásunkat.

Az igazság az, hogy mi Kemény konstruktivista episztemiológiai kiindulópontjával („*Cigány az, akit a környezete annak tart.*”) egyetértettünk, s ma is egyet értünk, egy apróbb kiégésítéssel.

Én Max Weber mellett (akinek egyébként szintén egy korai „konstruktivista” elmélete van nemzetről, fajról és etnikumról)²³ legfőbb tanítómesteremnek Pierre Bourdieu-t tartom (akit sajnos Pista ki nem állhatott).

Bourdieu projektjének a fő célja az volt, hogy alternatívát találjon az általa (s általunk) hamisnak tartott szubjektivizmus-objektivizmus-ellentét párnak. A naiv konstruktivizmus voluntarista szubjektivizmus, bármiről, bárkiről bármit mondhatok, ha azt „autentikusan” teszem. Nem ritka ez a felfogás a posztmodern gondolkodásban. Az objektivizmus viszont a társadalmi jelenségeket is a természeti jelenségekhez hasonlóan adottnak, az emberi cselekvés által megváltoztathatatlanok tartja (nevezhetjük ezt naiv pozitívizmusnak, vagy Lukácssal szólva eldologiasodásnak, *Verdinglichung*-nak). Bourdieu kulskategóriája a „praxis”, a társadalmi gyakorlat. A társadalmi jelenségek társadalmi konstrukciók, de azok ágensek közötti harcokban alakulnak ki. Ilyen *par excellence* a faji/etnikai/nemzeti besorolás, de ilyen még a *gender*-besorolás is (amint azt napjainkban éppenséggel a sportban a női nem meghatározása körüli harcokban látjuk). Ezért vettük át Bourdieu-tól a „klasszifikációs küzdelmek” fogalmát.

Nem következményektől mentes, hogy ki kit tekint magyarnak, romának, feketének, vagy ázsiaiának. Egy jelentős kulturpolitikusunk egy kiváló művészünkéről azt mondta: „ő a külföldön magyarnak számító író.” Amikor egy újságíró megkérdezte Nemes Jeles Lászlótól, hogy ő magyar-e, vagy francia, s a filmrendező azt válaszolta: „ez egy nehéz kérdés”, volt újság, amely ezt hazaárulásként értelmezte, pedig Nemes Jeles csak az identitások sokféleségéről és sokféle értelmezhetőségéről beszélt – nagyon pontosan. Minden más nemzeti/faji/etnikai identitáshoz hasonlóan ez áll a roma identitásra is.

Van, aki magát romának tekinti, van, aki nem, egyesek bizonyos embereket különböző megfontolások alapján romának klasszifikálnak, bár lehet, hogy mások nem ezt teszik. Ráadásul ezek a klasszifikációk a klasszifikátorok és klasszifikáltak érdekeitől függenek. Arra a kérdésre, hogy „ki a cigány”, csak egy lehetséges tudományos válasz van: az attól függ, s a kutatás feladata annak feltárása, hogy ki-kit, milyen körülmények között tart romának, s az így klasszifikáltak mikor milyen körülmények között fogadják ezt el.

Arra a kérdésre például, hogy ki afrikai-amerikai, csak a rasszistáknak van egyértelmű válaszuk: akinek a vérében egy csepp „néger” vér van.

Episztemiológiailag tehát nincs alapvető vitánk Kemény és munkatársai cigánykutatásával. Cikkünk mindössze módszertani kételyt akart ébreszteni az ilyen típusú kutatásokkal kapcsolatban. Persze cigány az, akit a társadalmi környezete annak tart. No de honnan tudom meg, hogy mi a társadalmi környezet véleménye? Ki az a társadalmi környezet?

Egységes-e a klasszifikáció, vagy vannak benne különbségek attól függően, hogy kit kérdezek a környezetből? S mit szólnak ehhez a romák? Ők mikor, mennyiben tartják magukat cigánynak, vagy romának, vagy magyarnak, vagy romának?

Mindez nem von le semmit Kemény 1971-es kutatásának az értékeléséből. Amint írtam, az 1893-as felmérés óta ilyen kiváló kutatás a témában nem született Magyarországon, se a kutatás episztemológiájában még az 1893-as kutatásnál is kiválóbb (nem fogadja el az etnicitásnak származás, vagy antropológiai jegyek alapján történő definícióját). Ezért megemelem a kalapomat előtte mélyen. Maradjunk ennyiben. ●

²² Ladányi János - Szelényi Iván: *Ki a cigány?* Kritika, 1997. december. A vita fontosabb tanulmányait ld.: Havas Gábor - Kemény István - Kertesi Gábor: A relatív cigány a klasszifikációs küzdőterén. Kritika, 1998. március., Ladányi János - Szelényi Iván: Az etnikai besorolás objektivitásáról. Kritika, 1998. március. Kertesi Gábor: Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. Replika, 29. sz., 1998. Ladányi János - Szelényi Iván: Még egyszer az etnikai besorolás objektivitásáról. Replika, 30. sz. 1998. Neményi Mária: Kis roma demográfia. Amaro Drom, 1999. november. Kötetben: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok.* Szerk.: Horváth Ágota, Landau Edit, Szalai Júlia. Aktív Társadalom Alapítvány/Új Mandátum Bp. 2000. 177-282. o.

²³ Max Weber: *Etnikai közösségi kapcsolatok.* In.: M. W.: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai* 2/1. köt. IV. fejezet (ford. és jegyzetek: Erdélyi Ágnes) 91-10

SZENTPÉTERI NAGY RICHARD

Kormányformák és demokráciamodellek

AZ ALKOTMÁNYOS DEMOKRÁCIA FOGALMA

Az alábbi dolgozatban a kormányformák demokratikus jellegéről szeretnénk néhány dolgot mondani. Célunk az, hogy igyekezzünk azokat az összefüggéseket feltárni, amelyek a két fogalom – a demokrácia és a kormányforma – között húzódnak, és amelyek részben maguktól értetődnek, részben pedig egyáltalán nem következnek a formális leírásokból, és első ránézésre nem is igen tűnnek fel.

E feltárás érdekében előbb a demokrácia fogalmával és modelljeivel bíbelődünk, majd megnézzük, hogy mindennek mi köze van a kormányformákhoz, vagyis hogyan jutunk el az egyik jelenséghez a másiktól.¹

Ezért először azt tartjuk feladatunknak, hogy az alkotmányos demokrácia fogalmát a jelzett szóból, a demokráciából visszavezetve határozzuk meg, beismertve, hogy – mint ezt széles körben elismerik – a fogalom színeváltozása, jelentésmódosulása magával a jelenséggel egyidejű, és a történelem viharos korszakai számtalan árnyalatot festettek a képre.²

Világos ugyanakkor, hogy maga a kifejezés természetesen első megközelítésben – mint ezt minden iskolában egyébként is megtanítták – népuralmat jelent. Ez a fogalom a Krisztus előtti 5. század körül került be az ókori görögök közgondolkodásába. Szótöve, a *demosz* ógörög szó jelentette egyszerre a „sokaságot” és a „mindenkit” is, vagyis a népet. A *demosz* szótőhöz a -krácia képző járult, vagyis eltérően az *oligarchia* vagy a *monarchia* szavaktól, a *demosz* kifejezést a *kratein* (-krácia) képzővel egészítették ki – ez a szó „hatalomként” vagy „uralomként” értelmezhető.³

A demokrácia kialakulása kezdetben érdekes módon a később egyáltalán nem demokratikus államként, hanem éppen a totalitárius államok mintájaként emlegetett Spártában volt megfigyelhető (Spárta a politikai fejlődés némely állomásait hamarabb érte el, mint Athén). A dór Spártában – ahogyan erre a történész John Dunn rámutatott – már Krisztus előtt 600 körül rendszeresen ülésezett a népgyűlés, persze igaz az is, hogy itt a demokratikus jellegű intézményekben általában

kevesebben osztoztak, mint az attikai félsziget fővárosában.⁴

Az egyre nyitottabbá váló ión Athénban a demokratikus intézmények kialakulásának folyamata már lényegében a rab-szolgaság eltörlésével megkezdődött, Szolón arkhón reformjai, a polisz, mint a leghangsúlyosabb közösség kialakulása és a környező városállamok lakosságára is irányuló egységes bíráskodás kiterjesztése pedig már egy folyamat elemeinek tekinthetők.⁵

Az antik görögök azonban nem ismerték fel azt a problémát, hogy a demokrácia képes felszámolni önmagát, mert a mindenkori többség akarata nem feltétlenül a legjobb döntésekhez vezet. Ráadásul a többségi döntések igazságtalanok is lehetnek a kisebbségekre nézve, méltánytalanok, vagy éppen zsarnokiak egyes emberekre vagy emberek egyes csoportjaira nézve.⁶ A korlátozás nélküli demokrácia egyfajta önkorlátozás hiányában elvezethet a többség zsarnokságához. Ennek megakadályozására az utóbbi két és fél évszázadban a felvilágosodás korának nagy találmánya, a modern értelemben vett alkotmány látszott alkalmasnak.

A többségi akarat zsarnokivá válásának esélyeire már Alexis de Toqueville is felhívta a figyelmet az amerikai demokráciáról írott híres művében, amely elsőként mutatta be a modern demokrácia egyébként irigylésre méltóan sikeres amerikai gyakorlatát. Giovanni Sartori kortárs olasz politikatudós demokráciáról szóló jelentős monográfiájában az alkotmányos demokráciát a demokrácia önvédelemre is képes valódi megvalósulásának tartja, amennyiben az alkotmány a demokráciát korlátok közé szorítván egyben ki is teljesíti a szabadságot, amelyet a mindenkori többségtől is megvéd.

Hasonló következtetésekre jutott az alkotmány szabadságvédő funkciójáról a politikai filozófia Montesquieu-tól Hayekig és tovább. A szabadság rendjeként felfogott alkotmányos demokrácia az emberek uralma helyett a jog uralmát valósítja meg, amely a mindenkori hatalmasságokkal szemben azzal garantálja a szabadságot, hogy a hatalom birtokosai felett is a jog uralmát építi ki.

A szabadság alkotmányaként az Egyesült Államok több mint kétszáz éves alkotmányát szokás emlegetni, amely éppen

¹ A demokráciaelmélet ezredéves, hatalmas világirodalmából lásd mindenekelőtt a kiváló magyar fordításokban is olvasható John DUNN (szerk.): A demokrácia és Giovanni SARTORI: Demokrácia című korszakos műveit, előbbi: Akadémiai, Budapest, 1992, utóbbi: Osiris, Budapest, 1999.

² Erről a történetről alaplúnak lásd HAHNER Péter kötelező olvasmányként minden demokráciakutatónak feladandó A demokrácia fogalmának történetéről című művét a Valóság című folyóiratból itt: <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=782&lap=0>

³ NÉMETH György: A zsarnokok utópiája. Atlantisz, Budapest, 1996, p. 16.

⁴ Vö: NÉMETH György: A zsarnokok utópiája. Atlantisz, Budapest, 1996.

⁵ NÉMETH György: A zsarnokok utópiája. Atlantisz, Budapest, 1996.

a szabadság kiteljesítése céljából született. Az Egyesült Államokat az alkotmány teremtette meg, de az államalapításnál mind az államformáról, mind a kormányformáról való döntést (ebben a sorrendben) megelőzte a demokrácia melletti elhatározás. Láthattuk, hogy a kor szellemi hagyományainak megfelelően azt a politikai berendezkedést, amelyet az alapító atyák felépítettek, köztársaságnak nevezték el.

A köztársaság és a demokrácia fogalmi évszázadokon át kéz a kézben jártak. Ma már azonban világos, hogy a köztársaságot államformának, a demokráciát pedig olyan politikai rendszernek tekintjük, amely egyaránt kiválóan működhet köztársaságban és monarchiában is. Alkotmányos demokráciának ugyanakkor azt a berendezkedést tekintjük, amely alkotmánnyal korlátozza a mindenkori többség egyeduralmát. Az alkotmányos demokrácia liberális, politikai és képviselői demokrácia egyaránt.

A modern demokrácia képviselői, azaz közvetett jellege nyilvánvaló, hiszen a kormányzás megvalósítását rendszerint nem közvetlenül az állampolgárok, hanem az általuk szabadon, egyenlő alapon megválasztott képviselők közvetve végzik. Ebből következően a mai demokráciák természetesen többnyire képviselői jellegűek, vagyis a nép által választott képviselők irányítják – nem is annyira az államot, mint inkább annak törvényhozását.

Az alkotmányt azonban nem a törvényhozás alkotja meg, hanem – teoretikusan – a nép. Maga a nép az alkotmány konstrukciója, de létező entitás, amely viszont az alkotmányt hozza létre, vagyis konstruálja meg, s ezzel az államot állítja fel, még akkor is, ha állam korábban is létezett. E bonyolult összefüggésben a nép a szuverenitásnak nem hordozója vagy birtokosa, hanem forrása, amelytől az államhatalom ered.

A szuverenitást az alkotmány hordozza, amely felhatalmazza az egyes állami szerveket a szuverenitás egyes attribútumainak gyakorlására. A nép az alkotmányozás jogát nem bízza a törvényhozó hatalomra, hanem – ahogyan a felvilágosodás politikai filozófusai hitték – magának tartja fenn, mindemellett a közvetlen demokrácia egyes elemeivel élve időnként a legtöbb országban természetesen a törvényhozást is befolyásolja.

Abraham Lincoln megfogalmazása nyomán ugyanakkor a demokráciát nem csupán a nép által végzett kormányzásként, hanem a nép érdekében végzett kormányzásként is értelmezhetjük, tehát olyan kormányzásról beszélünk, amely megfelel a nép kívánságainak, érdekeinek. Ebben az esetben az ideális

kormányzat úgy fogható fel, hogy annak tettei minden esetben tökéletes összhangban vannak az állampolgárok érdekeivel és kívánságaival. Ez az idea azonban még sehol sem valósult meg, úgyhogy a vizsgálódás lényegi tárgya az a mód, ahogyan az eszményt viszonylag jól megközelíthető valóságos demokráciák működnek.

Robert Dahl szerint az eszményt megközelítő demokrácia viszonylag jól megfelel viszonylag sok állampolgár kívánságainak, és mindegyikre hosszú időn át képes. Ahhoz, hogy akceptálható demokráciáról beszéljünk, a politikai rendszernek Dahl kritériumai alapján legalább nyolc intézményes biztosítékkal kell rendelkeznie.

Érdemes felfigyelnünk arra, hogy Dahl demokráciadefiníciójának nincs feltétlenül szüksége a korlátozó alkotmány klasszikus érvére ahhoz, hogy a szabadság és a demokrácia kiteljesedését követelje meg a demokratikus politikai rendszert működtető államtól, mert olyan intézményes biztosítékokat sorol fel, amelyek a demokrácia inherens lényegéből adódóan magából az eszményből fakadnak. Ezek a biztosítékok a következők: (1) a szervezetek létrehozásának és a hozzájuk való csatlakozásnak a szabadsága; (2) a kifejezés szabadsága; (3) a szavazati jog; (4) választhatóság közhivatalokba; (5) a politikai vezetők azon joga, hogy versenyezzenek egymással a tömegek támogatásáért és szavazataiért; továbbá (6) az információk egymást kiegészítő forrásai. A következő pont (7) az, ami az egész koncepciónak érvényt ad, vagyis a szabad és tiszta választások volta, valamint (8) olyan intézmények léte, amelyek révén a kormány politikája a szavazatoktól és a tömegtámogatás egyéb megnyilvánulásaitól függ.⁷

A felsorolás első hat eleme a klasszikus szabadságjogokra (elsősorban az egyesülési, a szólás- és gyülekezési szabadságra) vezethető vissza, ugyanakkor az egyenlőség, mint a második klasszikus demokratikus érték is kiolvasható belőlük. A hetedik és a nyolcadik elem ugyanakkor a demokrácia mint politikai rendszer legfontosabb, és országokként különböző intézményi megoldásokkal együtt járó alapját képezi.

A politikatudomány mint modern társadalomtudomány komolyságát egyebek között az jelzi, hogy képes reflektálni legnagyobb gondolkodóinak műveire. Robert Dahl klasszikus műve olyan alaplűnek, úttörő munkának számít, amelylyel a politikatudomány minden valamirevaló művelője párbeszédet folytatott. A számos demokrácia-fogalom közül a világon ezért éppen Dahl demokrácia-definíciója a legelterjedtebb.⁸

⁶ Giovanni SARTORI: Demokrácia. (Fordította Soltész Erzsébet) Osiris, Budapest, 1999.

⁷ Vö: Robert DAHL: *Poliarchy: Participation and Opposition*. Yale University Press, New Haven, 1971. Vö: Robert A. DAHL: *A pluralista demokrácia dilemmái*. Osiris, Budapest, 1996.

⁸ Ebben a dolgozatban nem lehet feladatunk a demokráciakutatások és a demokráciafelfogások hallatlan gazdagságának akár még csak az érzékeltetése sem. Ezért kizárólag a legalapvetőbb kontribúciókat említjük meg – a tárgyunkhoz közelítendő.

Maga a szerző azonban érdekes módon a demokráciát eszményként fogva fel úgy tartotta, hogy az ideához minél közelebb kerülő, de azt megvalósítani nem képes rendszert poliarchiának kell nevezni. A világ ugyanakkor abból indul ki, hogy Dahl kritériumai – a szerző akaratának megfelelően – minimumkritériumok, és ha azok megvalósulnak, akkor az adott politikai rendszert egyértelműen demokráciának lehet hívni.⁹

Dahl definíciójából indult ki a modern politikatudomány egyik legnagyobb alakja, a holland-amerikai Arend Lijphart is, aki leghíresebb művében azt vizsgálta meg, milyen demokráciamodellek alakultak ki a világban a huszadik században.¹⁰ Lijphart szigorúbb volt Dahl-nál: számára csak az számított vizsgálódásra érdemes országnak, amely a Dahl-i kritériumokat legalább a második világháború vége óta folyamatosan, megszakítás nélkül megvalósította.

Lijphart könyvének első változata az 1980-as évek közepén jelent meg.¹¹ Ekkor a szigorú kritériumok alapján a világban összesen huszonegy országot tudott a demokráciák közé sorolni. Ezek között mindegyik vagy európai ország volt, vagy hivatalosan angolul beszélő Európán kívüli ország. A mű későbbi kiadásaiban folyamatosan bővült a vizsgált országok száma.¹²

A demokrácia mint politikai rendszer abból a célból létezik, hogy a fennhatósága alatt álló polgárok biztonságát, jobb létét és szabadságát megvédje és előmozdítsa. Ezért a demokráciának nem az a célja, hogy demokratikus legyen. A demokrácia milyensége, „jósága” azon áll, hogy mennyire képes a népet, az embereket szolgálni.¹³

A többség tévedéseitől vagy esetleges gyarlóságaitól ugyanis maga a demokrácia egyedül csak erőfeszítések által képes megvédeni magát. Nincs biztosíték arra, hogy a demokrácia csak jól működhet, arra pedig még kevesebb az esély, hogy demokratikus eljárással csak jó döntés tud születni.¹⁴

Képzelnünk el ugyanis egy olyan államot – ez a politikatudományi irodalom egy klasszikus példája –, amelyben összesen két népcsoport, két etnikum, netán két törzs lakik. Az egyik nemzetiség a lakosság negyven százalékát teszi ki, a másik csoport a lakosság hatvan százalékát adja. Ez a klasszikus példa arra világít rá, hogy a demokrácia önmagában nem elég, mert a közösség egészének boldogulását és minden tagjának szabadságát nem jól szolgálja az a mód, ahogyan a közösség az egész lakosságot érintő ügyekben határoz, vagyis ha minden jelentős kérdésről többségi döntés születik.

⁹ A nemzetközi politikatudomány jelesei közül természetesen többen is továbbgondolták a Dahl-i gondolatot, közülük Philip Schmitter úgy találta, hogy a nyolc pont egy további ponttal kiegészítésre szorul. Szerinte ahhoz, hogy egy rendszert demokráciának tarthassunk, az is szükséges, hogy a hadsereg civil kontroll alatt legyen. Ezt a kilencedik pontot a szerző a latin-amerikai országok keserű tapasztalatainak birtokában javasolta a kritériumok közé emelni.

¹⁰ Arendt LIJPHART: *Patterns of Democracy*, Yale University Press, New Haven, 1999. Vö: Arendt LIJPHART: *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. Yale University Press, New Haven, 1984.

¹¹ Arendt LIJPHART: *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. Yale University Press, New Haven, 1984. Vö: Arendt LIJPHART: *Patterns of Democracy*, Yale University Press, New Haven, 1999.

¹² Napjainkban a különböző nemzetközi jogvédő szervezetek a Föld mintegy kétszáz országának nagyjából a kétharmadát tekintik valamilyen formában – többé-kevésbé – demokráciának. A demokrácia világhódító útja során – nemegyszer véres háborúk árán – sikeresen terjedt el valamennyi kontinensen, és a legtekintélyesebb, legtartósabb és leghatékonyabb politikai berendezkedéssé vált a glóbuszon. Ez – mint utaltunk rá – nem volt mindig így. Winston Churchill híres mondása szerint a demokrácia tökéletlen berendezkedés, de még mindig sokkal jobb mindazoknál a rendszereknél, amelyeket az emberiség eddig kipróbált (szó szerint: a legrosszabb szisztéma, leszámítva az összes többi). Erre a felismerésre el kellett jutnia a világnak, miután a huszadik században az európai kontinensen olyan szegénytelen és szörnyű rezsimekkel kellett megküzdenie, amelyek tagadták az emberek morális egyenlőségének elvét és a szabadság alkotmányát.

¹³ A demokrácia egyes céljai hierarchiát alkotnak, és – mint látjuk – lehetséges egy végső célt meghatározni. A demokrácia azért van, hogy segítsen polgárainak autonómiában és biztonságban élni, hogy ésszerű keretek között úgy boldoguljanak az életben, ahogy szeretnének, továbbá bízhassanak abban, hogy ők és gyermekeik is úgy élhetnek a jövőben, mint a hatalom képviselői. Röviden szólva, ez a hétköznapi ember szabadsága. A szabadság az, amiért a demokrácia létezik, vagyis a probléma nem más, mint a szabadság problematikája.

¹⁴ Képzelnünk el, hogy egy barát társaság együtt kívánja tölteni az estét. A kérdés az, hogy moziba menjenek vagy színházba, feltéve, hogy jegyek mindkét programra kellő számban állnak rendelkezésre, és mindnyájan képesek megvenni a jegyüket. A dilemmát többségi döntéssel oldják meg, s mivel többen szavaznak a mozira, mint a színházra, a társaság végül moziba megy. Nem kérdés, hogy a színházra szavazók alávetették magukat a többség akaratának, de ez nem okoz nekik fejfájást, hiszen előre megállapodtak abban, hogy bármilyen döntés születik, azt együtt hajtják végre. Születhetett volna éppenséggel olyan döntés is, amely nekik kedvez, és ezzel természetesen ők is, és a mozira szavazók is előre tisztában voltak. Képzelnünk el, hogy a várakozásokkal szemben a film rossz volt, a társaság rosszul érezte magát, ezért már százszor is megbánta, hogy a mozi, és nem a színház választotta. Természetesen nem volt semmi garancia arra, hogy a színházi előadás megtekintése jobb program lett volna, hiszen éppen az okozta a dilemmát, hogy ezt nem lehetett előre tudni. Mégis mindenki úgy érzi, hogy rossz döntés született. Az eset tanulságai nyilvánvalók. A mozi vagy színház kérésében valahogy döntést kellett hozni, és a résztvevők jobb híján a demokrácia eszközeihez nyúltak. Többségi szavazással határoztak, mert más igazságos módját nem találták a döntéshozatalnak. A döntés azonban rossznak bizonyult, mert a demokrácia önmagában nem biztosítja a helyes határozatokat. Mégsem fogják elvetni a döntéshozatalnak ezt a módját. Valószínű, hogy a legközelebbi alkalommal majd néhányan előre tájékozódnak a kérdéses filmről vagy a színházi előadásról, kritikákat olvasnak el, illetve megkérdezik a dologról olyan barátokat, akik már látták a filmet vagy a darabot, esetleg jobban hallgatnak azokra, akik egy-egy véleményről többet tudnak, de nincs okuk elhagyni a demokrácia alapvető módszerét. Továbbra is többséggel fognak dönteni a következő közös este programjáról, de informáltabban, megfontoltabban, esetleg felkészültebben döntenek majd. Rádásul abból a majdani döntésből is tanulni fognak, és ezzel a közösség jobb működését, összetartását, végső soron a maguk boldogulását és jobb megelégedését segítik elő. Ebben a példában tehát nincs okunk a többségi demokrácia – mint döntéshozatali módszer – elveit elvetnünk, de – mint látni fogjuk – akad olyan példa is a világban, amikor maga a demokrácia mint döntéshozatali módszer helyessége kérdőjeleződik meg.

A legkevesebb, amit mondhatunk, hogy van néhány olyan ügy, amely a közösség kisebbik részének a pusztá megmaradása szempontjából is alapvetően fontos, és ezekben az ügyekben nem engedhető meg, hogy ki legyen szolgáltatva a többség döntésének. Ezeknek az ügyeknek a körét és az ezekre alkalmazandó különleges döntéshozatali mechanizmust előre le kell fektetni. A többségi döntéshozatalt korlátok közé kell szorítani, mert a demokráciának az egész közösség érdekeit és minden polgár szabadságát szolgálnia kell.¹⁵

A többség uralmával azonosított demokrácia visszaélésekre, hosszú távon magának a demokráciának a megszűnéséhez vezethet. A modern politikai gondolkodás erre a problémára több megoldást kínált. Ezek közül az egyik az alkotmány, egy másik az egyeztetési kényszer megoldása.¹⁶

Természetesen a kétféle megoldás egymással kombinálva, közösen is alkalmazható, de világos, hogy minkét változatnak közös és különböző előnyei és némely hátrányai is vannak. A világ demokráciái az egyes megoldásokat sok esetben vegyítve, helyi sajátosságokkal ötvözve, a társadalmi tagoltság szintjét és a társadalmi kohézió állapotát figyelembe véve, a politikai kultúra függvényében és annak fejlesztése érdekében alkalmazzák.

A konszenzusra törekvés nemes célokat és eszméket szolgálhat, de sok esetben elhúzódó, bonyolult, többfordulós, eredménytelen, elvtelen, felesleges, drága és értelmetlen egyezkedésekhez vezethet, amelyek során az egyes csoportok

az egyeztetési vagy vétójoggal könnyen visszaélhetnek, és ez nemegyszer döntésképtelenséget, a problémák elodázását jelentheti, amely végső soron már a demokrácia hatékonyságát veszélyeztetheti. A többségi elv szigorú alkalmazása ugyanakkor hatékony és gyors, világosan értelmezhető és számon kérhető döntéseket segíthet elő, de számtalan érdeksérelemmel, a konfliktusok továbbgördítésével, halmozásával, a politikai reprezentáció feleslegessé válásával és a politikától való elfordulással járhat, amely hosszú távon a demokráciába vetett hit megkérdőjelezését eredményezheti, és ezzel súlyos, nehezen kezelhető, esetleg békésen nem is feloldható legitimitációs problémákat vet fel.¹⁷

Általában véve a politikatudósok többsége hosszú ideig úgy gondolta, hogy a demokráciában a képviseleti jelleg és a hatékonyság csak egymás kárára erősíthető. Ezen elmélet szerint a konszenzusos demokráciáknak a képviseletben, a többségi demokráciáknak a kormányzás hatékonyságában kellene jobbaknak lenniük.

Számos mutatót felhasználva Lijphart arra a következtetésre jutott, hogy a konszenzusos demokráciák egyre inkább felülmúlják a többségi demokráciákat mindkét területen, nemcsak a képviseleti jellegükben és abban, hogy „kedvesebbek és szelídebbek”, mint a többségi demokráciák, hanem a kormányzás hatékonyságában is, vegyük például a makrogazdaság irányítását, vagy az erőszak kordában tartását. Ez azt jelenti, hogy a demokráciák módszertani és minőségi különbséget is mutatnak egymáshoz képest.¹⁸

¹⁵ Az elképzelt állam ezt a problémát – a demokrácia többségi felfogásának problémáját – többféleképpen oldhatja meg. Ha a feltételek adva vannak (márpedig a feltételek a legritkább esetben vannak adva), a kisebbség kiválhat, és új államot alapíthat, de esetleg ez sem hoz végleges eredményt (Belgiumot például éppen a vallási megosztottság megoldására hozták létre, de mára etnikai megosztottság feszíti, Észak-Írország létrehozása pedig egyenesen kudarc történet, nem szólva a Pakisztán és India szétválásából adódó konfliktusokról).

¹⁶ Az alkotmány megoldása azon az elven alapszik, hogy bizonyos ügyeket ki kell venni a többségi döntésekkel eldöntendő kérdések hatálya alól, és azokat bele kell helyezni egy olyan dokumentumba, amelyet ugyan nem lehetetlen, de nagyon nehéz módosítani. Ez a különleges törvényként szolgáló alapdokumentum vagy széles egyeztetéssel, körültekintő eljárással és nem a törvényhozás által jön létre, vagy egy forradalmat követő konszolidáció programjaként, a szemben álló felek kompromisszumaként, a lakosság egésze érdekében. Az egyfajta társadalmi szerződésneként felfogott alkotmány funkciója az, hogy garantálja az emberi és polgári jogokat, a kisebbség kollektív jogait, és lefektesse az állam működésének többséggel sem módosítható szabályait. A politikai gondolkodás másik megoldása ugyancsak abból az elvből indul ki, hogy a többség a kisebbség jogait önkényesen nem csorbíthatja, ezért a legfontosabb többségi döntésekhez a kisebbségi egyeztetést is megkívánja. Ez a megoldás a mindenkori többségtől azt várja el, hogy a döntéseket (vagy legalábbis a közösség számára legfontosabbakat) ne a többségi elv alkalmazásával, hanem tárgyalások és kompromisszumok útján egyeztetésre jutva kísérelje meg elérni. Ezért a közösség vezető politikai erői a konfliktusok kezelése érdekében születő döntések meghozatalába az összes számottevő és érintett kisebbségi csoportot (közvetlenül vagy képviselőik útján) bevonják, azoknak egyeztetési vagy vétójogot biztosítva, méghozzá intézményesített eljárásban, a kölcsönös engedmények általi megegyezésre törekedve. A legfontosabb kérdések esetében ez az együttműködés túlmutat a szociális partnerség és a szervezeti vagy döntési autonómiák határain, és politikai pártok, sőt állami intézmények közötti egyeztetési mechanizmusok igénybe vételét jelenti.

¹⁷ Nem véletlen, hogy a Föld demokratikus országai a lehető legváltozatosabb képet mutatják ezen a téren. Arend Lijphart ezeket a demokráciákat elemezvén nem annyira aszerint csoportosította az államokat, hogy hogyan működtek a demokráciát, hanem aszerint, hogy mik a demokratikus rendszer eredményei. Lijphart először huszonegy, majd később már harminchat országot vizsgáló alapvető munkájában a demokrácia két típusát hasonlította össze, melyek működésük szerint jelentősen különböztek egymástól. Ezek a modellek a „többségi demokráciák” és a „konszenzusos demokráciák” voltak.

¹⁸ Ráadásul a kifogástalanul működő, konszolidált demokráciák között is relatíve nagy különbségek vannak. Lijphart egy későbbi művében egy számos statisztikai mutatószámra alapuló relatív demokratikus minőségi indexet alkotott meg, amelyet korábbi módszertanok ihlettek, de azokhoz képest a demokratikus minőségnek másfajta elméleti fogalmát alkalmazva. Ez az index a demokráciákat nyolc szinten, magas minőségű és alacsony minőségű szint között rangsorolta. Az áttanulmányozott országok közül valamennyi a demokrácia legalapvetőbb skálájának tetején, vagy annak közelében található (mindegyik vizsgált ország egyértelműen demokráciának számít), de a demokratikus minőség kategorizálásában a mérőeszköz tetejétől az aljáig oszlanak meg. Olaszország például a legalsó szinten, Norvégia pedig a legmagasabb szinten található. A világban számtalan hasonló rangsor létezik, hiszen a nemzetközi jogvédő szervezetek rendre górcső alá veszik a Föld demokráciáinak állapotát, de a demokrácia minőségét vizsgáló nemzetközi összehasonlításokban a norvég berendezkedés szilárdan a listák élén szerepel. A norvég demokrácia erőssége kevésbé a magas idealizmusban, mint inkább a szilárd, pragmatikus politikai döntéshozatalban van, vagyis Norvégia a politikai gondolkodás által kidolgozott második kategóriába, a konszenzusteremtő gyakorlat megkövetelésének mintájába, és kevésbé az alkotmányos kontroll mintájába tartozik.

A demokrácia erősségét az egyes országokban történelmi tényezők is magyarázzák, a folyamatosan tapasztalt fejlődés és a megbízhatóság alapvető erény a közpolitikai döntéshozatalban. Ugyanakkor néhány általánosabb megállapítás is érdemes a figyelemre.¹⁹

A demokráciát a mindennapok működtetik, és magas színvonalra a kialakult demokratikus gyakorlatokon, továbbá mind a politikai vezetők, mind a választók fejlett politikai kultúráján múlik. Egy stabil demokrácia felé mutató kilátások javulnak, amikor az állam polgárai és vezetői határozottan támogatják a demokratikus eszméket, értékeket és gyakorlatokat. A legmegbízhatóbb támogatást akkor élvezzi a rendszer, ha ez a hit és fogékonyság beágyazódik az ország kultúrájába, és továbböröklődik egyik nemzedékről a másikra. Nyilvánvalóan szerencsés az olyan ország, melynek történelme ezekhez az örömteli eredményekhez vezethetett.

AZ ALKOTMÁNYOS DEMOKRÁCIA MODELLJEI

A társadalomtudományok igazságai nem matematikai igazságok. A politikatudomány által feltárt összefüggések ugyancsak nem azzal tűnnek ki, hogy mindig, mindenhol és minden körülmények között igazak, hanem azzal, hogy legtöbbször, a legtöbb helyen, leginkább jellemzően igazak. Általában ezeknek az állításoknak az elsődleges igaza egyszerűen cáfolható, mert a rendszerint számos példa közül könnyű ellenpéldát találni. De a jelentős politikatudományi megállapítások másodlagos igazsága sok esetben egyértelműen világlik ki a gyakorlati alkalmazások színpalái mögül.

Arend Lijphart demokráciamodellei sem azért revelációszerűek, mert minden körülményre egyaránt ráhúzhatók, hanem azért, mert a felszín alatt mélyebb igazságokat hordoznak. Általuk megismerhetők a demokrácia legfontosabb jellemzői és legvitathatóbb tulajdonságai, ezáltal pedig mégiscsak a körülöttünk levő világ megértéséhez kerülünk közelebb.

Márpedig a demokratikus országok Lijphart szerint bizonyos szintű szabályszerűségeket és típusmintákat hordoznak, és ezek az általa megalkotott, egymással ellentétes modellekben – vagyis a többségelvű és a közmegegyezésen alapuló modellekben – értelmezhetők.

A többségelvű, vagy többségi elvű, vagy majoritárius, vagy többségi modell a többségi demokrácia-felfogásra épül, és abból indul ki, hogy a többség érdekében a többség kormányzása kívánatos, a hatékony kormányzást a többség biztosítja, ez a többség azonban bármikor leváltható egy új többség demokratikus választási győzelme esetén. A modell prototípusa az Egyesült Királyság (Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királysága), amelyről a rendszer a másik nevét (Westminster-modell) kapta.

A közmegegyezésen alapuló, vagy közmegegyezéses, vagy konszenzusos, vagy konszenzusorientált modell azon a felfogáson alapszik, hogy a mindenkori demokratikus többség nem kormányozhat kizárólagosan és egyedül, és két demokratikus választás között is meg kell osztania uralmát a változó összetételű mindenkori kisebbséggel a reprezentativitás megőrzése és a megosztott társadalom békéje érdekében. A modellnek két prototípusa is létezik, az egyik Svájc, a másik pedig Belgium.

A két modell három prototípusának leírása legfeljebb csak bonyolult összefüggések feltárásával lenne igazságos, de itt és most Lijphart leegyszerűsítéseire – vagyis lényeglátására – hagyatkozunk. Ugyanakkor nem kerülhetjük meg a ténybeli tisztázás alapvető igényét.

Nagy-Britannia demokráciája természetesen nem mutatható be egyszerűen többséginek, hiszen a történelmi alkotmány és a parlamenti szuverenitás tana a gyakorlatban a király(nő) a parlamentben formulával jellemezhető, vagyis minden fontos döntéshez a parlament két háza és az uralkodó egyetértése szükséges. Ráadásul az utóbbi évek szélesre tárt konszenzuserősítő gyakorlatának megfelelően a politikai alkotmánytól és a többségi rendszertől való jelentős elmozdulás mutatható ki, és ennek nyomai már az 1980-as években megfigyelhetők voltak.

Belgium többségi kormányformájú, vagyis parlamentáris berendezkedésű, ráadásul monarchikus államformájú ország, amely a közvetett, vagyis a képvisleti demokrácia egyik hazája, és amely ma már federációként működik, noha 1985-ben még nem volt az. Svájc a megalakulása óta föderális berendezkedésű (noha hivatalos nevében konföderációnak állítja magát), különös, csak rá jellemző, kollegiális kormányformája van, ráadásul a kontinens egyik legrégebbi köztársasága, amelyben virágzik a közvetlen, népszavazásos demokrácia. Látszólag alig találhatnánk egymástól ennél jobban különböző két országot. Lijphart mégis egy kalap alá veszi őket,

¹⁹ Elsőként el kell ismerni, hogy a demokrácia állapota a világon minőségi szempontból távolról sem olyan lenyűgöző. A világ demokráciái – még a legismertebbek is – minőségüket tekintve nagyon különbözőek, és összességében megállapítható, hogy a demokrácia mindig is egy törekeny és veszélyeztetett politikai rendszer volt, és az is marad. Másodsorban a kiszámíthatóság jelentőségét célszerű aláhúzni a politikai eljárásokban. Amit más demokráciák tanulhatnak a legfejlettebbektől, az elsősorban magának a demokratikus rendnek a fontossága, a szilárd, stabil és kialakult eljárások és intézmények általi legitimitás. Harmadszor a demokratikus kultúra nehezen meghatározható minőségének mindent átható jelentőségét kell hangsúlyozni.

és erre jó oka van. Amire ő felfigyelt, az a közmegegyezésre való törekvés olyan foka, amely valójában egyenként is egyben tartja, összetartja, kohézióval telíti meg e két ország társadalmát.

Lássuk, hogyan működnek ezek a modellek. Először a westminsteri példát vesszük szemügyre. A többségi demokráciamodellel Lijphart szerint nyolc egymással szoros kapcsolatban álló elemből áll. Ezek az elemek tiszta formában ma már nem igazán fordulnak elő, de 1945 és 1970 között nagyjából világosan kimutathatók voltak. A nyolc jellemző tulajdonság a következők szerint sorolható fel.

Az első jellemző a végrehajtó hatalom összpontosítása. Ez nem jelent mást, mint egypárti és „alig-többségi” kabineteket. A rendszer legmarkánsabb szerve a kabinet, amely rendszerint annak a pártnak a tagjaiból áll, amelynek többsége van az alsóházban, kisebbségi képviselők nem kerülnek be ebbe a szervbe. Koalíciós kabinet csak nagyon ritkán fordul elő (2010 és 2015 között azonban éppen koalíciós kormány működött). A brit, erős kétpártrendszerből kiindulva a két fő párt közel azonos támogatást képvisel, ezáltal a választást megnyerő csak minimális többséggel rendelkezik a parlamentben, és az ellenzék is hasonlóan jelentős. Ebből következően a brit parlament többségi kabinete tökéletesen jeleníti meg a többségi uralom elvét, vagyis óriási kormányzati és politikai hatalmat ruház át a többség képviselőjére, a jelentős kisebbséget pedig kizárja a hatalomból.

A második sajátosság a hatalom összeolvasztása és a kabinet uralma. Ez a jellemző a hatalmi ágak közül kettő, a törvényhozó és végrehajtó hatalom összeolvadását, összefonódását jelenti. Parlamentáris kormányzati rendszer működik, vagyis a kabinet a parlament bizalmától függ. A valóságban ez úgy jelenik meg, hogy a kabinet az alsóház egységes többségi vezetőiből áll, tehát elvben a kormány mögött ott van a parlamenti többség, biztosítva ezzel hivatalban maradását és törvényjavaslatainak keresztülvitelét. A kormány egyértelműen vezető pozícióban van a parlamenttel szemben.

A harmadik jellegzetesség az asszimmetrikus kétkamarás rendszer. A brit parlament két házból áll. A szavazók által választott alsóházból, és főleg az örökletes nemesség tagjaiból összeálló lordok házából. A két kamara közötti kapcsolat azonban nem szimmetrikus. A törvényhozó hatalom az alsóházban összpontosul, ezzel szemben a lordok házában csak késleltetési jogköre van. A brit példát mellőzve kimondható, hogy a tipikusan többségi az egykamarás parlamentek lehetnének, ugyanis a többségi párt által uralt egykamarás parlament és a többség védelmét élvező kormány tudná a legjobban kifejezni a többség uralmát. Nagy-Britanniában a par-

lament kifejezés szinte kizárólag az alsóházat jelenti, ez a rendszer a valóságban akár szinte egykamarásnak is tartható.

A negyedik tulajdonság a kétpártrendszer. A politikai palletát két nagy párt uralja. Nagy-Britanniában ez a Konzervatív Párt és a Munkáspárt. A két nagy párton kívül természetesen léteznek más pártok is (mindenekelőtt a liberális demokraták pártja, amely 2010-ben – koalícióban – kormányra is került), amelyek indulnak a választásokon és mandátumot is szereznek, de méretük és támogatottságuknál fogva nem lehetnek egyedüli győztesek.

Ötödik jellemzőként az egydimenziós pártrendszer nevezhető meg. A brit pártrendszerre az egydimenziós megosztás jellemző, vagyis a két nagy párt és a szavazók többsége azon elvi és politikai szempont szerint különül el, hogy bal- vagy jobboldali társadalmi és gazdasági törekvések irányítsák az országot. A különbség igazán a szavazóbázisokon látható; a munkásszavazók általában a munkáspárti jelöltekre szavaznak, a középosztálybeliek pedig inkább a konzervatív jelölteket támogatják, de nem ez a legfontosabb tényező. A vallási ellentétek jelentősek, de politikai hatásuk nem releváns. A területi és etnikai eltérések már láthatóan kiélezettebbek, de a két párt hegemoniáját ezek sem tudják megtörni. Mindez a brit társadalom homogenitásának köszönhető.

A hatodik sajátosság a pluralitásos választási rendszer. A képviselőválasztás a többségi elv alapján történik. Az egész ország egyéni választókerületekre van felosztva, és az a jelölt győz, aki megkapja a relatív többséget. Egybefutós, egyéni kerület, kompenzációs mechanizmusok nélküli, relatív többséges, valódi többségi rendszerről van szó, amint erre még vissza fogunk térni.

A hetedik jellemző az egységes, centralizált kormányzat. Ez a jellemző alapvetően a helyi önkormányzatok autonómiájának mértékéről szól. Nagy-Britanniában ezek a helyi szervek számos fontos feladatot látnak el, de valójában a központi kormány kreatúrái, pénzügyileg szintén a központi kormányzattól függenek.²⁰ Összességében azt lehet mondani, hogy nincsenek funkcionálisan és földrajzilag elhatárolt olyan területek, amelyek kizárnák a kormány és a parlamenti többség helyi hatáskörét.

Végül nyolcadik sajátosságként az íratlan alkotmány létét és a parlamenti szuverenitás tanát szokás emlegetni. Az íratlan jelzőt természetesen úgy kell érteni, hogy nincs egyetlen, írott okmány, szöveg-együttes, amelyben szereplnének az állami intézmények hatáskörei és az állampolgárok jogai. Ezek az alapvetések több jogszabályban, mindenekelőtt törvényben, valamint jogszokásban, szokásjogban és konvencióban található meg. A parlament ezeket az „íratlan” szabá-

²⁰ Ebben a tekintetben a helyzet rengeteget változott az 1980-as évek óta, de a jelen állapotának bemutatása itt nemcsak azért nem feladatunk, mert e dolgozat kereteibe nem fér bele, hanem azért sem, mert Lijphart érvelésének ismertetéséhez – és igazságai érvényesüléséhez – az aktualizálás szükségeltelen.

lyokat általában betartja, de formálisan nem köteles erre. A szuverenitás birtokosa a parlament (a királynő a parlamentben), vagyis az alapvető szabályokat az alsóházi többség (a felsőházzal és az uralkodóval együtt) ugyanúgy módosíthatja, mint bármely más törvényt. A brit alkotmány ezért – bár az utóbbi években sokat változott – még mindig elsősorban nem jogi, hanem politikai alkotmány, bevett nevén történeti alkotmány.²¹

A többségelvű demokrácia felsorolt jellemzői a maguk teljességében lényegében csak az Egyesült Királyságra, és néhány egykori brit gyarmatra, mindenekelőtt – egészen néhány évvel ezelőttig, a választójogi rendszer megváltoztatásáig – Új-Zélandra voltak jellemzők, de bizonyos fokig Ausztráliára és Kanadára is vonatkoznak, továbbá – kevésbé jellemzően – Indiára és néhány parlamentáris kormányformájú afrikai országra, de egyes jellemzői megtalálhatók a világ számos országában. Ugyanakkor a világ legtöbb országa – egyebek között az Egyesült Államok is – nagyjából félúton helyezkedik el a két végpont, a többségi elvű és a közmegegyezésen alapuló demokráciamodell között.

Ez utóbbi modell a nép többsége által történő kormányzás klasszikusan többségi elvét vonja kétségbe. Ez az elv azt kívánja, hogy a többség kormányozzon, a kisebbség pedig legyen ellenzékben. Az elv ismert kritikusa, Arthur Lewis éppen a nyugat-afrikai rezsimek tanulmányozása nyomán arra jutott, hogy a többségi demokrácia által felállított többségi uralom és a kormány-ellenzék dichotómia alapvetően antidemokratikus. Lewis szerint magának a demokrácia szónak az első jelentése alapján mindenkinek, akit valamely döntés érint, meg kell adni a lehetőséget, hogy közvetlenül, vagy választott képviselői útján részt vegyen az illető döntés meghozatalában. A demokrácia szó másodlagos jelentése ugyanakkor azt irányozza elő, hogy a többség akarata érvényesüljön, tehát a győztes pártoké lesz minden hatalom, az ellenzéknek nincs döntési pozíciója, csak bírálni jogosult. Lewis helyesen állapítja meg, hogy ez a két meghatározás összeegyeztethetetlen egymással, ugyanis ha kizárjuk a vesztes csoportokat a döntéshozatalban való részvételből, ez egyértelműen sérti a demokrácia elsődleges értelmezését.

Lijphart ezt a paradoxonnak tetsző helyzetet némiképpen oldani képes, ugyanis szerinte két esetben nem zárja ki egymást a demokrácia és a többségelvűség. Az első eset az, ha a többség és a kisebbség egymást felváltva kormányoz, vagyis ha megvannak a kormányváltáshoz szükséges garanciák. A másik lehetőség némileg bonyolultabb, ugyanis ez egy igen homogén társadalmat feltételez, amelyben a két fő politikai párt szemlélete között nincs túlzottan nagy különbség, hiszen mindketten a centrumhoz állnak közel. Természetesen a

„nép általi” kormányzás követelményének hiányában ilyenkor is fennáll az antidemokratikus kormányzás lehetősége, de mivel a két párt ténylegesen hasonló politikát követ, ez a helyzet elfogadható mértékben megfelel a szavazók érdekeinek, vagyis a tényleges helyzet nem áll távol a „nép érdekében” történő kormányzás kritériumától.

Mindezen két eshetőség ellenére be kell látni, hogy a legtöbb társadalom korántsem homogén, a pártok egymástól igencsak távol állnak, ezért a szavazók merevebben ragaszkodnak saját pártjukhoz, ezzel megnehezítve, vagy akár meg is akadályozva a hatalomgyakorlás felváltását. A plurális társadalmakban különösen veszélyes a többségi demokrácia, ugyanis külön altársadalmak alakulhatnak ki, saját pártokkal, érdekcsoportokkal. Ilyen körülmények között a többségi uralom nem csupán veszélyes, hanem antidemokratikus is, hiszen a hatalomból kizárt kisebbségek joggal érzik úgy, hogy hátrányos megkülönböztetésben van részük. Ennek nyomán könnyen elveszíthetik a rendszer iránti lojalitásukat.

Plurális társadalmakban a többségi uralom a többség diktatúrájához vezethet, ezért ezekben a politikai közösségekben Lijphart szerint olyan demokratikus berendezkedésre van szükség, amely a szembenállás helyett a közmegegyezést hangsúlyozza, befogadó, és nem elégszik meg a minimális többségi hatalommal, hanem annak minél szélesebb körben történő kiterjesztésére tesz kísérleteket. Ezt a modellt nevezzük konszenzusos demokráciának.

A konszenzusorientált modellt mindezek alapján egyfajta reakciónak tekinthetjük a többségi hatalommal szemben. Lijphart e reakció eredményeként dolgozta ki azt a többséget korlátozó nyolc mozzanatot, amely a konszenzusos modell lényegét adja. A két minta-országra, Belgiumra és Svájcra egyaránt jellemző, továbbá jónéhány más országra részben, vagy többé-kevésbé jellemző közmegegyezéses demokráciamodell nyolc elemét az alábbiakban foglaljuk össze.

Az első jellemző a végrehajtó hatalom megosztása és a nagykoalíciók gyakorisága. A közmegegyezés elve szerint a végrehajtó hatalmat minél nagyobb mértékben meg kell osztani, átfogó koalíciók, akár nagykoalíciók létrehozásának útján. Az nagykoalíció példája a svájci héttagú végrehajtó hatalmi testület, a Szövetségi Tanács. Ebben a szervben részt vesz a három nagy párt, a Szociáldemokrata Párt, a Szabadelvű Párt és a Kereszténydemokrata Párt (amelyek mindegyike a mandátumok egynegyedével rendelkezik az Alsóházban), valamint a Svájci Néppárt. Ez a négy párt – az úgynevezett „varázsformula” segítségével – osztja el egymás között a hét végrehajtó tisztséget. Az utóbbi időkben a Svájci Néppárt jelentősen megerősödött, és ez a varázsformula reformját vetíti előre.

²¹ E kifejezések későbbi pontosítása e dolgozat feladata.

A második sajátosság a formális és informális hatalom szétválasztása. Az elem lényegét a két mintaállam példáján jól lehet érzékeltetni. A svájci Szövetségi Tanácsot a törvényhozás választja, de a későbbiekben sérthetetlen, tehát nem lehet bizalmatlansági szavazást lefolytatni vele szemben. Amennyiben a törvényhozás leszavaz egy, a kormány által beterjesztett javaslatot, abból nem következik sem a tanács tagjának, sem a tanács egészének lemondása. Ez a hatalmi ágak formális szétválasztását jelenti, amely egyben fokozza mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalom függetlenségét. Belgiumban parlamentáris rendszer működik, amelyben a végrehajtó hatalom a parlament bizalmától függ. A belga kormányok azonban így is sokszor gyenge, nem egységes koalíciókból állnak össze, és kénytelenek folyamatos alkukat kötni a törvényhozással.

A harmadik tulajdonság a kiegyenlített kétkamarás rendszer és a kisebbségek képviselése. A második kamara létrehozásának legfőbb indoka az egyes kisebbségek külön képviselése. Ez a képviselő azonban csak két feltétel esetén tölti be feladatát: egyrészt az alsóháztól eltérő rendszer szerint kell megválasztani, másrészt valódi hatalommal kell rendelkeznie. A svájci Nemzeti Tanács, mint alsóház a népet képviseli, az Államtanács pedig a kantonokat. A két testület azonos jogokkal rendelkezik, és egymással mellérendelt viszonyban áll.

A negyedik jellemző a kettőnél több nagypárt léte, vagyis a sok- vagy többpártrendszer. Ez a feltétel a heterogén társadalmakban szinte magától értetődő. A többpártrendszer három, vagy annál több releváns, a törvényhozásba bejutni képes pártot jelöl, ahol általában egyik párt sem közelíti meg a többségi státuszt.

Az ötödik sajátosság a többdimenziós pártrendszer. A társadalom plurális jellege főként a népességen belüli törésvonalak következménye. A törésvonalak sokasága miatt beszélhetünk többdimenziós pártrendszerekről. A legáltalánosabban a vallási, a nyelvi és a társadalmi-gazdasági törésvonalak.

A hatodik jellemző az arányos képviselő. A többpártrendszer kialakulását a választási szisztéma is befolyásolja. Az arányos választási rendszer lényege és egyben célja úgy elosztani a pártok között a parlamenti mandátumokat, hogy az megfeleljen az egyes pártok által megszerzett szavazati aránynak. Ez a módszer reprezentálja a legjobban a választói akaratot.

A hetedik fontos tulajdonság a területi és egyéb föderalizmus és decentralizálás. Svájcban a központi hatalom megszlik a központi kormány és a huszonhat kantontartomány között. Ez a föderális megoldás az egyik legjobb módja annak, hogy autonómiát biztosítsanak a különböző társadalmi csoportoknak. A területi módszer mellett más módon is megoldható az autonómia, főként ott, ahol az „altársadalmak”

nem egy bizonyos földrajzi helyen koncentráálódtak. Erre Belgium a jó példa, ahol a flamand és a vallon közösségeknek saját törvényhozásuk van (kezdetben kulturális tanácsként szerepeltek, de már akkor is törvényhozó testületként működtek): főként a részben területi alapon szervezett oktatási és kulturális ügyekben jogosultak dönteni.

Végül a nyolcadik sajátosság az írott alkotmány és a kisebbség vétőjoga. Írott alkotmányok rögzítik az állam alapvető szabályait. Ezeket csak minősített többséggel, bonyolult eljárásban, hosszú procedúrával, sok egyeztetéssel és egyetértéssel, esetleg néprészvétellel lehet módosítani. A svájci alkotmány módosításához népszavazást kell tartani, amelynek mind az országos szinten, mind a kantonok többségében pozitív többségi eredményt kell hoznia. Ez a kitétel kisebbségi vétőt biztosíthat az egymással összefogó kisebb kantonoknak. A belga alkotmányt mindkét törvényhozó házban elért kétharmados többséggel lehet módosítani, és itt is találunk kisebbségi vétőt.

A konszenzusos modell főbb jellemzőinek számba vétele után megállapíthatjuk, hogy nemhogy a modelltől többé-kevésbé távolabb vagy közelebb lévő országok, de még maguk a modell-országok is nehezen szuszakolhatók bele a modell közepébe, hiszen a világ éppenséggel változatos, és éppen változatosságában gyönyörködött. A többségi elvű országok halmazában is viszonylag kevés országot találunk, amely minden szempontból a modellbe tartozik, és az is megállapítható, hogy még a modell magja sem feltétlenül mindig azt a képet mutatja, amelyet a teória a képbe belelát.

Mégis azt kell állítanunk, hogy e két modell tökéletesen alkalmas az összehasonlító vizsgálatokra, amelyek során arra a következtetésre juthatunk, hogy a földgolyóbis országainak nagy része mindkét modelltől összehoz bizonyos elemeket saját rendszerének működtetéséhez. A glóbusz demokráciái lényegében egyaránt vegyes modellek, olyik ehhez, olyik pedig ahhoz a szisztémához állván közelebb.

Ugyanakkor szólnunk kell még arról, hogy a két szélső modell egyaránt nyolc-nyolc jellemzője mellett további három jellegzetesség is megfigyelhető, amelyek az évek során a változatos Lijphart-i életműben különböző súllyal jelentek meg demokráciamodellekről szóló monográfiájának különböző kiadásaiban. Ezeket a jellemzőket röviden a következőkben foglaljuk össze.

Az első jellemző a jegybank függetlensége. Eredetileg a konszenzusos modellre a központi bank függetlensége volt a jellemző, a többségi modellben pedig a jegybank a kormány alávetettségében állt, de európai uniós jogalkotás miatt az EU-tagállamokban a jegybank kormánytól való függetlensége ma már nem lehet kérdéses. Nagy-Britanniában 1997 óta független a központi bank.

A második sajátosság az alkotmánybíráskodás. A demok-

rációkban a bírói felülvizsgálat a lehető legváltozatosabb képet mutatja világszerte, de tény, hogy a többségi modellhez kevésbé, a konszenzusos modellhez pedig inkább passzol az alkotmánybíráskodási tevékenység szervezeti megjelenése. Ma már ugyanakkor a határ nem olyan éles, mint korábban, a konszenzusos modellhez közelebb álló országok némelyikében nincs elkülönült alkotmánybíróság, miközben a többségi rendszerekben megjelent a bírói felülvizsgálat kezdetben enyhébb, majd egyre erősebb formája, így ez az elhatároló ismérv napjainkban már aligha képezhet jelentős különbséget a két modell között.

Végül a harmadik tulajdonság a közvetlen demokrácia. A többségi demokrácia első ránézésre inkább látszik képviselőinek, mint a közmegegyezéssel, amelyben a közvetlen demokrácia intézménye jobban kifejlődött. A többségelvű modell eme utolsó eleme a parlamenti szuverenitás elvéből következik, ugyanis ha minden hatalom a parlamenti többség kezében összpontosul, nem marad tér a közvetlen demokrácia intézményeinek. A parlamenti szuverenitás első megközelítésben összeegyeztethetetlen a népszuverenitással, e modellben tehát szinte kizárólagos képviselői demokráciáról beszélhetünk. Távolról figyelve azt hihetnénk, hogy a Westminster-típusú demokráciából hiányoznak a közvetlen demokrácia eszközei. Lijphart éppen ezzel szemben állítja példának Svájcot, ahol igen elterjedt, és szinte már művészi fokra emelkedett a népszavazás elmélete és gyakorlata. Ebből azt a hibás következtetést vonhatnánk le, hogy a közvetlen demokrácia a konszenzusos modell egyik eleme. Belgium történelme során azonban mindössze egy országos népszavazást tartottak, miközben az Egyesült Királyságban többször is tartottak már referendumot, országrészi szinten és országosan egyaránt. Nem mondhatjuk hát, hogy vagy a többségi, vagy a konszenzuális rendszer jellemzője lenne a népszavazás, ugyanis mindkét modell alapvetően képviselői demokrácia, a közvetlen demokrácia elemei egyikhez sem tartoznak inherensen. Lijphart szerint ugyanis maga a népszavazás intézménye alapvetően többségi típusú, hiszen az igen-nem válaszok közötti eredményt a többség határozza meg. Még az is kijelenthető, hogy a népszavazás a Westminster-modellnél is többségelvűbb, vagy jobban többségelvű, mert a kisebbségek, ha összefognak, könnyen terjeszthetik elő ügyüket, és a többséget akár maguk mellé is állíthatják. A svájci példa némileg oldja ezt a tompa, elfogult kijelentést, Svájcban ugyanis az intézmény sok esetben összekapcsolódik a tömegek kezdeményezéseivel. A népszavazás lehetőséget ad a kisebbségeknek, hogy érvényre juttassák kívánásaikat a vá-

lasztott képviselők többségének akaratával szemben. Mindezek okán összességében megállapítható, hogy a közvetlen demokrácia a képviselői demokrácia antitézisének szolgáltatója, vagyis nem a többségi vagy konszenzuális modellek sajátja, hiszen nem tekinthető sem tipikusan többségelvűnek, sem egyértelműen konszenzus-típusúnak.

A többségi és a konszenzusos demokráciamodellek fő jellemzőinek áttekintése után megállapíthatjuk, hogy Lijphart jelentősen járult hozzá a politika jobb megértéséhez és a politikatudomány fejlődéséhez, ugyanakkor tételei változókéony érvényességűek, és változó erősségűek aszerint, hogy mely ország-csoportokat mely történelmi pillanatban és milyen előfeltevések alapján vizsgálunk meg. A politikatudományi igazságok természetéről mondottak tükrében azonban leszögezhető, hogy Lijphart felfedezései a lényegét érintették, és nélkülük sem a demokráciák, sem más politikai rendszerek valóságos természetét nem ismerhetnénk meg kellően, hiszen a demokráciamodellek mind jobb megismerése a demokrácia mint politikai rendszer iránti elkötelezettséget is erősítheti. Ezzel azt állítjuk, hogy a demokráciák tanulmányozása hasznos és nemes tevékenység, amely nemcsak tudományos, hanem társadalmi célokat is szolgál.

ALKOTMÁNYOS DEMOKRÁCIÁK ÉS KORMÁNYFORMÁK

Az előző fejezetben részletesen ismertetett lijpharti modell sokat változott, módosult, pontosodott – és némileg túlterhelte is vált – az elmúlt évtizedekben. A modellnek a kormányformákkal összevetett verziója azonban csak viszonylag későn alakult ki, midőn a szerző ezt az összefüggést is kidolgozta. Ezért a továbbiakban még maradnunk kell e jelentős szerző életművénél, mielőtt a kormányformák konkrét vizsgálatára térnénk.

Mint ismert, Lijphartot a „konszocializmus atyjaként” is szokták emlegetni, hiszen 1968-ban egy publikációjában – amikor még így hívta az egyik demokráciatípust – holland példán keresztül vázolta fel azokat a társulási módszereket, amelyek nagyfokú stabilitást biztosítanak egy mély társadalmi törésvonalakkal átszabdalt államnak.²² Lijphart ugyanakkor, mint utaltunk rá, az 1970-es évek közepétől az európai államok demokráciáinak összehasonlítására alkotta meg azt a kategóriarendszert, amely mind a mai napig használatos, a többségi demokrácia és a konszenzusos demokrácia fogalmát.²³ Az 1980-as években Lijphart a pártok száma és a

²² HORVÁTH Gábor: Konzocializmus és konfliktus, <http://euhorvath.blogspot.hu/p/szakdolgozatom-i-resz.html> (2015. 03. 19.)

²³ http://users.atw.hu/humanmenedzser/4_felev/politologia/tetelkidolgozasok_politologia/politologia_kerdesek_kidolgozasa_makaijudit.doc (2015. 03. 19.)

választási rendszer közötti kapcsolódást is vizsgálta, amely már Duverger²⁴ óta vitatéma a politikatudományban. Norvégia, Belgium, Dánia és Németország esetében egyaránt azt észlelte, hogy amíg nem létezett arányos választási rendszer, a többségi választási rendszer mellett is a többpárti rendszer funkcionált, s ez nem járt együtt a pártok számának kibővítésével.²⁵

A többségi demokrácia és a konszenzusos demokrácia fő kérdése az, hogy a politikai uralom milyen arányban kerül a választásokon győztes politikai párt(ok) kezébe, illetve az miként oszlik meg az eltérő politikai erők és intézmények között. A demokrácia többségi modelljét, mint utaltunk rá, a szerző a brit Westminster-rendszerrel mintázza, amelyben a politikai tagoltság, a kormányzati rendszer struktúrája és a pártrendszer jellegzetességeinek eredményeképpen a hatalom a választásokon győztes párt kezében összpontosul. A végrehajtó hatalmat hatalomkoncentráció jellemzi, mert egypárti, többségi kormány van az élén. A törvényhozás és a végrehajtó hatalom kapcsolatára az összefonódás jellemző, mivel a kormány a törvényhozásnak politikailag felelős, másfelől viszont a kormány a pártfegyelem miatt a törvényalkotást kontrollálja. Ez az ellenőrzés akkor teljes, ha a törvényhozás egykamarás, s az általános népképviselőlet alapján megválasztott alsóházi képviselői elvet nem kompenzálja egy más meggyőződés alapján megvalósuló második kamara. A választást elvesztő párt, az ellenzék csak akkor képes beleszólni a törvényhozásba vagy befolyást gyakorolni a kabinetre, ha a kormánypárt valamely kérdésben megosztott. Ha az ország struktúrája egységes és központosított, az fokozza a hatalomkoncentrációt, mint ahogy az is, hogyha a parlament szuverenitását nem korlátozza írott alkotmány, továbbá ha nem biztosítottak, vagy legalábbis nem kiterjedtek a közvetlen demokrácia intézményei. A hatalomkoncentráció lehetősége elsősorban akkor valósul meg, ha a politikai kultúra homogén, a pártrendszer egydimenziós, és többségi választási rendszer következtében stabil kétpártrendszer funkcionál.

A második ideáltípus, mint jeleztük, a konszenzusos modell, amelyet Lijphart leginkább a svájci és belga politikai rendszer alapján dolgozott ki. Ebben a modellben a végrehajtó hatalom és a törvényhozás több párt között van megosztva, és a politikai intézmények struktúrája lehetőséget teremt a politikai kisebbség számára a hatalomban való részvételre. A végrehajtó hatalom területén a hatalommegosztást

általában koalíciós, sőt sok esetben nagykoalíciós kormány biztosítja, a törvényhozás és a végrehajtás dogmatikusan el van választva egymástól. A különféle kisebbségek képviselőket tudnak felállítani, a törvényhozás kétkamarás, az ország struktúrája föderális vagy decentralizált, továbbá írott alkotmány rögzíti a hatásköröket és határozza meg a jogrendet. További hatalmi megosztottságot teremtenek a közvetlen részvétel intézményei. A politikai palettát sokpártrendszer jellemzi, amely a többdimenziós politikai tagoltság és a tagolt politikai kultúra, valamint az arányos választási rendszer következménye.²⁶

Lijphart állítása szerint a plurális társadalmakban a westminsteri demokráciamodell többségelvű szabályozása antidemokratikus és veszélyes, mivel a kisebbségeknek a hatalomból való kizárása magával vonzza azt, hogy diszkriminálva érezhetik magukat, és ezért felmondhatják az ország politikai rezsimje iránti engedelmességét. Ezért – vélik néhányan – ezeknek az államoknak konszenzusos demokráciára van szükségük, olyan rezsimre, amely inkább befogad, és nem kirekeszt.²⁷ Lijphart szerint a demokrácia konkrét formája azon múlik, hogy az ország kormányzata a választók milyen széles körének érdekeit és akaratát reprezentálja, s mindez függ az állam politikai hagyományaitól és a politikai kultúra fejlettségétől, valamint a társadalom egységességétől vagy megosztottságától is.²⁸

Lijphart arra is figyelmeztet minket, hogy a többségi és a konszenzusos eszme érvényesülése mindenekelőtt nem politikai rendszerek, hanem intézménycsoportok esetében figyelhető meg. A szerző diagramon rajzolta meg a többségi és a konszenzuális demokráciák kétdimenziós térképét, és ezen helyezte el az elemzésébe bevont országokat. Doktrínája alapvetően a nem konszenzuális, helyesebben inkább többségi demokráciákat különbözteti meg, a rendszerek egy hányada az első dimenzióban (horizontális hatalommegosztás) a konszenzusos, míg a második dimenzióban (vertikális hatalommegosztás) inkább a többségi elvet követi, és aztán fordítva.²⁹

Ennek magyarázatára Lijphart kidolgozott egy öt plusz öt elemből álló kritériumrendszert, amelynek segítségével egy adott politikai rendszer besorolható egy bizonyos kategóriába. A tíz ismertetőjegyet két dimenzióra osztotta fel. Az első dimenzió a végrehajtó hatalom ténykedésével és a pártrendszerrel, továbbá a végrehajtó hatalom és a pártok

²⁴ Maurice Duverger-től (1917–2014) e dolgozat írása idején búcsúztunk el.

²⁵ TÖRÖK Gábor: Ahol a bal volt (?) a jobb, <http://mek.oszk.hu/01900/01977/html/> (2015. 03. 19.)

²⁶ KÖRÖSÉNYI András – TÓTH Csaba – TÖRÖK Gábor: A magyar politikai rendszer, Osiris Kiadó, Budapest, 2007. pp. 339–341.

²⁷ <http://tarstudszotar.adatbank.transindex.ro/?szo=62> (2015. 03. 19.)

²⁸ BAYER József: Hány párt is kell nekünk? <http://www.es.hu/old/0008/publi.htm> (2015. 03. 19.)

²⁹ ONDRÉ Péter: Westminsteri kirándulás, http://www.poltudszemle.hu/szamok/2012_1szam/ondre.pdf (2015. 03. 19.)

kontaktusával foglalkozik. Második dimenziója a „föderális-unitárius” elnevezést viseli, és azon áll, hogy a hatalom centralizált vagy decentralizált-e. Mind a két dimenzió szoros összefüggésben áll a legfontosabb politikai alapelvvel, a hatalommegosztás elvével. A hatalommegosztás problematikájából a jelen esetben releváns kérdések a végrehajtó hatalom és a törvényalkotás kontaktusát érintik. Lényeges, hogy a rendszerek többsége még az elmélet atya szerint is vegyes mintát alkalmaz, a két alaptípus „vegytisza” előfordulására csak szerény mennyiségben találunk konkrét példákat. A szerző fejtegetéseinek lényegét a nyugati demokratikus rezsimiek besorolása jelentette, a kritériumrendszer is ezek alapján született meg.³⁰

Az első dimenzió öt kritériuma: „a végrehajtó hatalom koncentrációja egypárti rendszerben versus a végrehajtó hatalom megosztása többpárti rendszerben; a törvényhozó-végrehajtó kapcsolatok, amelyekben a végrehajtó hatalom a domináns versus törvényhozás és végrehajtás konszenzusos egyensúlya; kétpárti rendszer versus többpárti rendszerek; többségi és aránytalan választási rendszerek versus arányos képviselő, és végül pluralista érdekcsoport-rendszerek versus összehangolt és korporatív érdekcsoport-rendszer, amelynek a célja a kompromisszum és egyeztetés.”³¹

A második öt pont a föderális-unitárius dimenzióra vonatkozik: „egységes és centralizált kormányzat versus szövetségi és centralizált kormányzat; a törvényhozó hatalom összpontosítása egykamarás törvényhozásban versus törvényhozó hatalom két egyformán erős, de differenciáltabb kamarával; rugalmas alkotmányok, amelyeket egyszerűbb módosítani versus merev alkotmányok, amelyeket csak rendkívüli többséggel lehet módosítani; olyan rendszerek, amelyekben a törvényhozás döntései felett nincs bírói kontroll versus bírói felülvizsgálat az alkotmánybírók vagy a legfelső bíróságok által, és végül központi bankok, amelyek függenek a végrehajtó hatalomtól versus független központi bankok.”³²

A lijpharti modell kétségbevonhatatlan rokonszenve a konszenzusos demokrácia iránt normatív vonatkozásokat is megmutat. A demokrácia többségi módozata szerint a demokrácia nem más, mint egy többség általi kormányzás, amely a kizárás kevésbé demokratikus elvét részesíti előny-

ben. A plurális és kevésbé homogén országokban a többségi kormányzat nemcsak demokráciaellenes, hanem veszélyes is lehet, hiszen a kizárt rétegek megvonják lojalitásukat a rendszertől.³³ A két alaptípus között meghatározható lényeges és elemi differencia az, hogy míg a többségi rendszerek logikájában a relatíve homogén társadalmakban a választáson sikert elérő pártok nagyfokú felhatalmazást kapnak programjuk végrehajtására, a konszenzuális rendszerekben – elsősorban a társadalom és a politikai közösség megosztottsága folytán – olyan mechanizmusok jönnek létre, amelyek az egyes csoportok minél szélesebb döntéshozatali részvételét támogatják, valamint kiiktatják annak esélyét, hogy a kisebbségbe került csoportokat a többségbe kerültek kiszoríthassák a hatalom gyakorlásából.³⁴

Mint jeleztük, a konszenzusos demokrácia elsősorban a nyelvi és vallási nézőpontból is megosztott Hollandiára és Belgiumra jellemző. Ismert, hogy Belgiumban még a megszokott politikai szerveződések is vallón és flamand szintéren funkcionálnak, így fordulhatott elő, hogy 1999-től 2007-ig hatpárti koalíció volt, amelyet két szocialista, két liberális és két zöld párt alkotott. Hollandiában a szociáldemokraták 1994 és 2002 között a baloldali és a jobboldali liberálisokkal alkottak kabinetet, 2010-ben pedig a liberálisok a kereszténydemokratákkal léptek szövetségre, de őket kívülről a szélsőjobb támogatta.

Aztán persze van olyan nézet is – a magunk részéről nem ezt a nézetet valljuk –, hogy Lijphart, aki 1984-ben, majd 1999-ben két hasonló munkájában fogalmazta meg az ideáltípusosnak tartott két modellt, egy újabb írásában a mintapéldánynak tartott Nagy-Britannia (főleg 1945 és 1970 közötti állapotát tekintve) és Új-Zéland (főleg 1935 és 1996 közötti állapotára vonatkozóan) példái mellett Magyarországot is megvizsgálta (2010 utáni állapotában), és szerepeltetné a többségi demokráciák között.³⁵ Itt azonban a hazánkkal való foglalkozást későbbi oldalakra halasztva a magunk részéről az alábbiakban a lijpharti életmű kritikai megítélésére szeretnénk koncentrálni.

Márpedig a lijpharti modell kritikái között előkelő helyet foglal el Sartori *Összehasonlító alkotmánymérnökség* című munkája, amely szerint a lijpharti modell nem rossz, de messze-

³⁰ TÓTH László: Erőterek, http://kommentar.info.hu/iras/2012_4/eroterek (2015. 03. 19.)

³¹ LIJPHART, Arend: *Patterns of Democracy*, Yale University Press, New Haven, 1999. pp. 3–4.

³² LIJPHART, Arend: *Patterns of Democracy*, Yale University Press, New Haven, 1999. pp. 3–4.

³³ JAKAB Dénes Barna: Az alkotmánybírók helye a hatalommegosztás rendszerében. A magyar Alkotmánybírók az európai modellek tükrében, <http://jesz.ajk.elte.hu/jakabd14.html> (2015. 03. 19.)

³⁴ TÓTH László: Erőterek, http://kommentar.info.hu/iras/2012_4/eroterek (2015. 03. 19.)

³⁵ TÖRÖK Gábor: Többségi demokrácia, http://torokgaborelemz.blog.hu/2010/11/11/282_tobbegi_demokracia?token=3de5731ba3326f92407bfcc0c6064cd9 (2015. 03. 20.) Lásd még: NAGY Attila Tibor: A FIDESZ-modell kockázatai, http://www.meltanyossag.hu/files/meltany/imce/doc/pd_fidesz-modell_kockazatai_111101.pdf (2010. 04. 15.)

menően nem tökéletes.³⁶ Ráadásul arra a következtetésre is jut, hogy az amerikai rendszer éppen alkotmánya ellenére, nem pedig annak köszönhetően életképes.³⁷

Ami azt illeti, Sartori nem sokra becsüli a lijharti modell túlterjedését. Úgy fogalmaz, hogy a modell eredeti állapotában magyarázó jellegű volt, később azonban túlterhelte vált, amely sok beleerőltetett dimenziót már láthatóan nem bír el. Lijphart a jelek szerint túlzottan ragaszkodott modellje mindent magyarázó jellegéhez, a doktrína univerzalizálásához, holott az legfeljebb a pártrendszerről ad korrekt tájékoztatást, amely pedig a választási rendszernek is következménye.³⁸

Az igazat megvallva Lijphart eredeti problémája a választási rendszerek problémája lehetett – és nekünk is ebből kell kiindulnunk a későbbiekben. Modelljeit eredetileg típusoknak tettelezte, márpedig demokráciatípusoknak igencsak megfelelnek. Azt tudjuk – mondja Sartori –, hogy a típusokat logikailag és módszertanilag hogyan kell kezelni. A modellekről nemigen tudjuk, hogy kicsodák, de feltételezhető, hogy sokkal fennköltebb státusú létezők.³⁹

Persze nem csupán terminológiai problémával állunk szemben, bár kétségtelen, hogy ha konszenzusos demokráciának nevezünk egy modellt, akkor nemigen mondhatjuk, hogy a nem konszenzusos modell ezzel egyenértékű, vagy netán jobb lenne, hiszen az elnevezésben már értékítélet, döntés, szimpátia van.

Ráadásul a konszenzusos vagy társulásos demokrácia működésének feltétele a politikai elitek együttműködése, koordinációja, és ha ez a feltétel eltűnik a konszenzusos demokrácia definíciójából, akkor a meghatározás nem lehet pontos. Azután a szegmentált társadalmak eredeti meghatározó jegyének Lijphart nem a társadalmi törésvonalak egyszerű kereszteződését, hanem ezek egymást felerősítő hal-

mozódását tekintette, később azonban azokat a társadalmakat nevezte plurális társadalmaknak, amelyek éles társadalmi törésvonalak mentén virtuálisan elkülönült szub-társadalmakra oszlanak.⁴⁰

Sartori szerint a hatalom széttrancsírozásának felel meg az, ahogyan Lijphart a hatalmakat megosztja.⁴¹ Hallgassuk csak azonban Lijphartot! Mint jeleztük, a konszenzusos modellt nyolc összetevő alapján írja le, amelyek éles kontrasztot alkotnak a westminsteri modell többségi vonásaival. Mind a nyolc elem a többségi elv korlátozását célozza.

Ez a nyolc elem megkívánja, vagy ösztönzi „a hatalom megosztását a többség és a kisebbség között (nagykoalíció), a hatalom megosztását (a végrehajtó és a törvényhozó hatalom, a törvényhozás két kamarája, illetve számos kisebbségi párt között), a hatalom igazságos elosztását (arányos képviselet) és a hatalom formális korlátozását (a kisebbség vétője révén).”⁴²

Eszerint létezik a hatalom megosztása, a hatalom megosztása, a hatalom elosztása és a hatalom korlátozása, és mindet szolgálja egy vagy több kritérium. Ennyi hatalomelosztás azonban talán már túlzásnak tetszhet, hiszen a kisebbségek étvágyának megnövelésével, elszemtelenedésükkel, jelentőségüknek a ténylegesnél jóval nagyobb, esetleg blokkoló megmutatkozásával és egyéb számos nehézséggel jár.

Ugyanakkor a többségi demokráciában is vannak akár intézményesnek is tartható korlátok, amelyek kedveznek a politikai kisebbségeknek, azaz a kisebbségi véleményeknek, mert – mint fentebb láthattuk – ha nem volnának ilyen korlátok, nemigen maradna fenn a demokrácia, ahogyan ezt az antik Athén példája, elméleti megfontolások, számos nyugati gyakorlat és Sartori fejtegetései is mutatják.⁴³

Ezzel a demokrácia-felfogással eljutunk az amerikai alapító atyák, valamint Tocqueville és John Stuart Mill demok-

³⁶ Az olasz-amerikai szerző bírálja a pártrendszer lijharti leírását, mert szerinte, ha a pártrendszer strukturált, a preferenciák nem szóródnak szét, a többségi rendszerek ellehetetlenítik a kisebb pártokat, továbbá strukturált pártrendszer mellett az arányos választási rendszernek a pártok számát mérsékelő hatását a magában foglalt aránytalansági faktorok (parlamentari küszöb, voksok mandátumra váltásának formulája, választókerületek mandátumban mért nagysága) indukálják, sőt strukturálatlan pártrendszer és világos arányos választási rendszer mellett a pártok száma oly mértékben gyarapodik, amennyit a választási hányad engedélyez. Sartori szerint a többségi rendszerek akkor működnek megfelelően, ha kétpárti rendszert alakítanak ki, ez azonban egypárti kabinetet hoz létre, de ez nem garantált, mert a többségi rendszer alacsonyban tartja ugyan a pártok számát, viszont helybeli érdekeltségeket hangsúlyozó lokalizmust is eredményezhet. Másrészt az arányos rendszer nem szüntette megjelenésében egyidejűleg nyújthat alkalmas mértékű reprezentativitást és kormányozhatóságot, tiszta formájában viszont feltűnő fragmentáltságot okozhat. Sartori ugyanakkor megjegyzi azt is, hogy az Amerikai Egyesült Államok elnöki rendszere az egyetlen masszívan életképesnek bizonyuló ilyen rendszer.

³⁷ ILLÉSY István: Giovanni Sartori: Összehasonlító alkotmánymérnökség. A kormányzati rendszerek strukturái, ösztönzői, teljesítményei, Jura, 2004. (10. évf.) 2. sz. 171–174.

³⁸ Giovanni SARTORI: Összehasonlító alkotmánymérnökség. (Fordította: Soltész Erzsébet.) Akadémiai, Budapest, 2003.

³⁹ Giovanni SARTORI: Összehasonlító alkotmánymérnökség. (Fordította: Soltész Erzsébet.) Akadémiai, Budapest, 2003. p. 95.

⁴⁰ Arendt LIJPHART: Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. New Haven, Yale University Press, 1984, p. 22.

⁴¹ Soltész Erzsébet találó fordítása. Giovanni SARTORI: Összehasonlító alkotmánymérnökség. (Fordította: Soltész Erzsébet.) Akadémiai, Budapest, 2003. p. 96.

⁴² A lijharti idézetet ugyancsak Soltész Erzsébet fordításában élvezhetjük, idézi Giovanni SARTORI: Összehasonlító alkotmánymérnökség. (Fordította: Soltész Erzsébet.) Akadémiai, Budapest, 2003. p. 96.

⁴³ Részletesebben lásd Giovanni SARTORI: Demokrácia. (Fordította Soltész Erzsébet) Osiris, Budapest, 1999.

ráciaelméleteiig, továbbá a többség zsarnokságának megakadályozására tett kísérletekig, amelyekről már szoltunk.⁴⁴

Ami azt illeti, a demokrácia megértése sokat változott az elmúlt fél évszázadban. A politikatudomány – mint fiatal tudomány – szemlélete is módosult a hatvanas-hetvenes évek és a nyolcvanas-kilencvenes évek között. Ma azonban mintha újból a determináltság, exportálhatatlanság és a helyi sajátosságok fokozott figyelembevétele uralná el a demokráciáról folyó diskurzust.⁴⁵

Lijphart mindenesetre a kormányzati rendszereknek is nagy tudója. Az ezredfordulón ráadásul szintetizálta a politikai rendszerekről (demokráciák) és a kormányzati rendszerekről (parlamentáris és elnöki rendszerek) szóló elméleteit. Ezzel azt is kimutatta, hogy mely kormányformájú államok teljesítenek jobban a demokráciák világméretű versenyében. Ezzel a kérdéssel más szerzők is behatóan foglalkoztak, és mi is visszatérünk majd rá máskor, de itt azt tarjuk feladatunknak, hogy a demokráciákat most a kormányformák felől közelítsük meg, és lefektessünk néhány igaznak hitt tételt a kormányforma nem is olyan egyszerű fogalmával kapcsolatban.

A KORMÁNYZATI RENDSZEREK RENDSZEREZÉSE

Kormányformán a kormányzati rendszert értjük, amelyet régebbi magyar szóval kormányrendszernek is nevezhetünk.⁴⁶A jelenség, amelyet e kifejezés megnevez, mindhárom szóösszetétellel kifejezhető, más szóösszetételek azonban (mint például a kormányzati forma vagy a kormányzási rendszer, és más hasonló kifejezések) nem alkalmasak a használatra.

A kormányzati rendszer a demokratikus politikai rendszer része.⁴⁷

Nyilvánvalóan minden állam kormányzásának, csakúgy, mint az államirányítás egyéb alrendszerének van valamilyen

szerkezete, váza, mechanikája, formája, formátuma, rendszere. Kormányzati rendszerről azonban csak a hatalommegosztás viszonyrendszerében érdemes beszélni. Irán, Észak-Korea vagy Belarusz kormányzati formája nem kormányforma, mert hiányzik belőle a kormányforma fogalmi eleme, a törvényhozás demokratikussága.

A „demokratikus kormányforma” kifejezés ezért bizonyos fokig túlírt fogalom, mert kormányformákról a demokráciákon kívüli világban nem érdemes beszélni. Ugyanez vonatkozik bizonyos mértékig a „modern kormányformák” kifejezésre is, amennyiben kormányformákról csak a hatalommegosztás megjelenése óta beszélhetünk, vagyis minden kormányforma végtére is modern kormányforma, ha a kormányformát a fenti szűk értelemben használjuk.

A modern vagy demokratikus kormányzati formák – választott nevükön kormányformák, kormányrendszerek, vagy kormányzati rendszerek – a hatalommegosztás dimenzióiról tájékoztatnak minket. Kormányformán az államhatalmi ágak mozgását, egymáshoz való viszonyának dinamikáját értjük.⁴⁷

Ugyanakkor a kormányzati rendszer mindenekelőtt a maga konkrét működésében vizsgálható. Az államhatalmak elválasztásának klasszikussá vált tana az államszervezetet – mint az alkotmány-jogtudomány általában – statikusságában mutatja meg, míg a kormányzati rendszer az államhatalmi ágak közül csak a törvényhozó és a végrehajtó hatalom kapcsolatáról ad információt számunkra, még hozzá a kapcsolatot mozgásában, működésében, funkcionalitásában, érvényesülésében, dinamikájában mutatva be. A kormányzati rendszer egyfajta relációs szisztéma, amely a tágabb értelemben vett kormányzásban részt vevő államhatalmi ágak egymáshoz való viszonyának funkcionalitását írja le.⁴⁹

Mindebből az következik, hogy elmúlt korok kormányzásainak egyes formáit nem tekintjük kormányformáknak, vagyis az úgynevezett történeti kormányformák, az archaikus kormányformák és más régmúlt idők idéző kormányzati alakzatok számunkra legfeljebb a valódi értelemben vett kor-

⁴⁴ Itt annak leszögezése lehet érdekes, hogy Lijphart munkásságával már kezdetben nemes célokra törekedett. A koherens és módszeres demokráciakutatások hajnalán az volt a célja, hogy szembeszálljon a kor meghatározó tételével, melyet mindenekelőtt a nagyhatású Gabriel Almond vallott, miszerint a jól működő demokráciák brit vagy skandináv típusúak, és az arányos választási rendszerek koalíciós kormányokat eredményezvén rosszul működnek. Lijphart ellenpéldája hazája, Hollandia volt, később azonban az itt felfedezett igazságok erejét kiterjesztette Svájcra, Belgiumra, Ausztriára, sőt még az egykori Libanonra is. Kimutatta, hogy demokrácia széttöredezett politika kultúra közepette is működhet, ha a felek társulásra, és nem a többségi elv feltétlen megvalósítására igyekeznek. Akárhogyan alakult is Lijphart elmélete a későbbiekben, ez a megállapítása nagy jelentőségű a politikai gondolkodás történetében. Általa jobban értjük a demokráciát, mint korábban értettük.

⁴⁵ Ennek felduzzadt irodalmából lásd: BÍRÓ Gáspár: Bevezetés a nemzetközi politikai viszonyok tanulmányozásába. Osiris, Budapest, 2003.

⁴⁶ A politikatudományban a kormányrendszer kifejezést általában nem használják, holott a kifejezésnek nemes hagyományai vannak.

⁴⁷ Ennek a kijelentésnek a hátterét kívánja megvilágítani ez a fejezet.

⁴⁸ Helyes tehát, ha a nem demokratikus kormányzati formákat nem nevezzük kormányformáknak vagy kormányzati rendszereknek, éppen ezzel különböztetve meg a demokráciák kormányformáját a különböző autokráciák kormányzási modelljeitől.

⁴⁹ Erről lásd TRÓCSÁNYI László – CSINK Lóránt: Államforma, kormányforma, államszerkezet. IN: Trócsányi László – Schanda Balázs (szerk.): Bevezetés az alkotmányjogba. HVG-ORAC, Budapest, 2012, pp. 79-84. Vö: DEZSŐ Márta – BRAGYOVA András: A köztársasági elnök a parlamentáris rendszerekben. MTA, Államtudományi Kutatások Programirodája. Budapest, 1989, és PÉTERI Zoltán: Az államok rendszerezése: államtípusok és államformák. IN: Takács Péter: Államelmélet. Bótor, Miskolc, 1997, p. 108.

mányformák történeti előzményeiként, előképeiként, bevezetéseként értelmezendők.⁵⁰

Az Egyesült Államok – mit utaltunk rá – a XVIII. század legvégén alakulván kifejezetten demokratikus állammódel által vezetve jött létre, még akkor is, ha a demokrácia működtetésében kezdetben – és még nagyon sokáig azután is – a lakosságnak csak egy töredéke vehetett részt.⁵¹ Ez a szűk réteg azonban kétségkívül demokratikusan működtette az államot, illetve a föderációt, amiképpen egy nagyon szűk réteg demokratikus választásain múlott a XVIII. század végi Nagy-Britannia kormányzása is, de a működtetés kétséget kizáróan demokratikusnak bizonyult.

A demokrácia szempontjából a XIX. és XX. században mind az Egyesült Államokban, mind az Egyesült Királyságban (Nagy-Britanniában) a demokrácia működtetésében részt vevő nép, vagyis a démosz kiszélesítése történt, a demokratikus jogok kiterjesztése a lakosság mind szélesebb rétegeire, vagyis a démosz számszerű növekedését figyelhetjük meg.

Azt állítjuk tehát, hogy a két legfontosabb kormányforma prototípusa demokratikus műfajban keletkezett, vagyis mind az Egyesült Államok által választott prezidenciális kormányforma, mind a Nagy-Britanniában mintegy kétszáz éve fokozatosan kialakult parlamentáris kormányforma eleve demokratikus burokban született. Épeszűen természetesen nem lehet vitatni a demokrácia két évszázaddal ezelőtti és mai szintje közötti különbségeket, de az állítás nem is e nyilvánvaló különbségeket tagadja, hanem a szerves fejlődés evidenciáját hangsúlyozza.⁵²

De hiszen sok esetben éppen a demokrácia legnagyobb teoretikusai vallják be azt a tényt, hogy időnként gondban vannak a demokrácia meghatározásának intézményi feltételeivel. Egy demokrácia megítélésének első szintje az institutionális szint. Létezik a demokráciáknak olyan besorolása, amely egy bizonyos szinttől egy bizonyos szintig osztályozza az országokat a demokrácia milyensége, minősége és jellege szempontjából. Erre nézve változatos mérőberendezések ismertek, és másutt magunk is előjövünk még e problémával, de már itt jeleznünk kell, hogy egy bizonyos minimumszint feltétlenül szükséges ahhoz, hogy egy országot demokráciá-

nak tartsunk, és a küszöb alatt nem tekinthetünk demokráciának egyetlen országot sem, bármilyen csábító is eltekinteni a mértékegységtől.

Arendt Lijphart egy frissebb művében például felteszi a kérdést, hogy vajon a demokráciának nem minimumfeltétele-e az általános választójog.⁵³ S mivel a válasz nem lehet kétséges, kénytelen bevallani, hogy úttörő könyvében természetesen maga is demokráciának tartotta – s ekként vizsgálta – az Egyesült Államokat, holott az USA-ban az általános és egyenlő választójog nem valósult meg egészen az 1965-ös választójogi törvényig.⁵⁴ Ebből a szempontból nyilvánvalóan kérdéses, hogyan értékeli (például) Bill Clinton 1993-as elnöki beiktató beszédét – hogy csak egy példát említsünk –, amely „a világ legrégebbi demokráciájának” nevezte az Egyesült Államokat. S mit szólunk a kétségtelenül csodálatos demokráciában működő Ausztráliához, amely csak 1962-ben terjesztette ki a választójogot az őslakos – *aborigin* – lakosságra? Vagy mit magához Svájcra, a világ egyik legrégebbi demokráciájához, amely csak 1971-ben vezette be a nők szavazati jogát?⁵⁵

Ezek azok a kérdések, amelyek már csak azért is nyugtalanítók, mert teoretikusan a megnevezett országok egyértelműen demokráciáknak számítottak már jóval a mindenkire valóban kiterjedő általános választójog bevezetése előtt. Maga Lijphart ugyancsak kétség kívül demokráciáknak tartotta őket híres könyvében, holott az ő kritériumrendszeréhez az is hozzátartozott, hogy az adott állam huzamosabb ideig – legalább a második világháború vége óta – demokráciaként működjenek.⁵⁶

Ezért van az, hogy a magunk részéről a demokráciát történelmileg egyre inkább kiteljesedett, s még kiteljesedő, feltehetően a jövőben is mélyülő folyamatnak tekintjük, a világ egyik sorsaként értékeli, és tulajdonképpen – a demokráciaelmélet klasszikusai alapján – „visszamenőleg megelőlegezzük” az olyan országoknak, amelyek mai kormányformája akkor alakult ki, amikor a demokráciájuk még csak kezdeti lépéseit tette a történelmileg győztes úton.

További demokráciaelméleti diskurzusokba most nem bocsátkozva – pontosabban nem itt bocsátkozva – azt emel-

⁵⁰ Ezekre a formátumokra és azoknak a fentiektől eltérő értelmezésére lásd MEZEY Barna – SZENTE Zoltán: Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet, Osiris, Budapest, 2003, p. 520.

⁵¹ Lásd erről korábbi fejtegetéseinket az előző fejezetben. Az állammódel kifejezést itt ugyancsak sajátosan használjuk, de ennek indokolása nem tartozik közvetlen tárgyunkhoz.

⁵² Az ezzel részben ellentétes álláspontra lásd TÓTH Károly: A kormányformák és kormányzati rendszerek vázlata. IN: Tóth Judit - Legény Krisztián: Összehasonlító alkotmányjog. Complex, Budapest, 2006, pp. 113-130.

⁵³ Arendt LIJPHART: Patterns of Democracy, Yale University Press, New Haven, 1999.

⁵⁴ Arendt LIJPHART: Patterns of Democracy, Yale University Press, New Haven, 1999. Vö: Arendt LIJPHART: Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. Yale University Press, New Haven, 1984.

⁵⁵ Svájc esetében indokolt szavazati jogról beszélni a választójog helyett. Erről a különleges kormányformák kapcsán lesz szó.

⁵⁶ Vö: Arendt LIJPHART: Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. Yale University Press, New Haven, 1984.

jük ki, hogy az egyes kormányformák klasszikus prototípusait, az Egyesült Államokat, az Egyesült Királyságot, Franciaországot és Svájcot demokráciáknak tekintjük attól a pillanattól kezdve, hogy kormányformájuk először kialakult, és úgy találjuk, hogy a demokrácia-stúdiumok állását többé-kevésbé számba véve ezzel túl nagy hibát nem követhetünk el.⁵⁷

A kormányzati rendszer ugyanis nem közvetlen, hanem csak távoli kapcsolatban van azzal a ténnyel, hogy a demokrácia működtetésében milyen széles rétegek vesznek részt. A politikai rendszer haszonélvezői – vagyis azok, akik a politikai rendszer működtetésének áldásait élvezik és árát fizetik – nem feltétlenül azonosak a rendszer működtetőivel, még demokráciákban sem. A mai demokráciák a két kategória azonosítása, összenövése, átfedése, egymásba csúszása irányába hatnak, és céljuk a közjónak oly módon való biztosítása, hogy a rendszer hasznából részesülők lehetőleg felelősséget is vállaljanak a rendszer működtetésében, vagyis éljenek a kormányzás irányát meghatározó szavazati jogaikkal (ideértve magát a választójogot is).⁵⁸

A kormányrendszer működtetéséhez azonban az szükséges, hogy a törvényhozás demokratikus legyen, márpedig a törvényhozás demokratikussága nem függ a démosz méretétől. Kormányrendszerről akkor van értelme beszélni, ha biztosítva van a törvényhozás működésének és a törvényhozásba való választásoknak a demokratikussága.

Ezért a politikai rendszer demokratikus működtetéséhez természetesen szükség van a démoszra, ráadásul az is kívánatos, hogy e démosz minél szélesebb legyen.⁵⁹ A kormányzati rendszer működtetéséhez azonban nem a demokrácia-kritériumok egységes érvényesülésére, hanem a törvényhozás demokratikusságára van szükség, ehhez pedig az kell,

hogy a demokratikus jelleg megjelenjék mind a törvényhozási választásokban, mind a törvényhozás mindennapi működésében. Jogállamok számára a jog uralma, az alkotmány felsőbbrendűsége és elsődlegessége, a bírói felülvizsgálat, a technokrácia, a bürokrácia, a logokrácia és más -kráciák mellett az a követelmény, hogy a törvényhozás létrehozása és működése (mint eljárás) demokratikus legyen.

Márpedig a választás elemének figyelmen kívül hagyásával nem érthetjük meg a kormányformák közötti különbségek lényegét sem. A prezidenciális és a parlamentáris kormányrendszer közötti egyik különbség éppen az, hogy amíg a törvényhozó hatalom mindkét kormányformában – nagyjából-egészében, vagy többnyire – választás útján kerül pozícióba,⁶⁰ addig a végrehajtó hatalmat csak az elnöki rendszerben választják, a parlamentáris rendszerben pedig nem.⁶¹ Ez döntő különbség.

A választás elemének hangsúlyozása már csak azért is fontos, mert Magyarországon a parlamentarizmusnak egy különös, összességében azonban aggályos felfogása látszik uralkodóvá válni. A közkeletű magyar felfogás szerint a parlamentáris végrehajtó hatalmat természetesen nem a nép választja ugyan, de a választás eleme a végrehajtó hatalom felállításában is tetten érhető.⁶²

Ezzel szemben a tény az, hogy a prezidenciális kormányformában a végrehajtó hatalom vezetését közvetlenül a nép határozza meg, a parlamentáris rendszerekben pedig nem.⁶³ A prezidenciális rendszerekben a végrehajtó hatalom fejét közvetlenül a nép választja.⁶⁴ A parlamentáris rendszerekben azonban a végrehajtó hatalom fejét nem választja senki.⁶⁵

Ez az állítás nem túlzó állítás.⁶⁶

A parlamentáris végrehajtó hatalom nem választott, ha-

⁵⁷ A négy kormányforma a parlamentáris, az elnöki, a félelnöki és a svájci (kollegiális) kormányforma.

⁵⁸ A demokrácia céljáról lásd további fejtegetéseinket a következő fejezetekben.

⁵⁹ Vö: Robert DAHL: *Poliarchy: Participation and Opposition*. Yale University Press, New Haven, 1971. Lásd még John D. MAY: *Defining Democracy: A bid for Coherence and Consensus*, *Political Study*, 1, March 1978, 1-14. A démosz szélességéről lásd: Robert A. DAHL: *A pluralista demokrácia dilemmái*. Osiris, Budapest, 1996, pp. 13-24.

⁶⁰ A parlamenti második kamarák választásáról vagy kvázi választásáról, esetleg bizonyos tagjainak – vagy akár egészének – kinevezéséről nem itt szólnunk. A törvényhozás alsóházának létrejötte azonban minden kormányforma esetében egyértelműen választással történik.

⁶¹ A miniszterelnök közvetlen választására vonatkozó sikertelen történelmi kísérletről – melyet Izrael Állam 2000-ben bevezetett, és aztán gyorsan elhagyott – ugyancsak nem ezen a helyen szólnunk.

⁶² Hogy a parlament általi választás – úgymond – nagyobb legitimitációt biztosítana a miniszterelnöknek, mint az államfő általi kinevezése, olyan felfogásra vall, amelyet nem tudunk osztani.

⁶³ A parlamentáris kormányrendszer államfőjét nem tekintjük a végrehajtó hatalom fejének. Lásd erről *A parlamentáris kormányrendszer államfője* című fejezetet lejjebb.

⁶⁴ Az USA elnökválasztását cizelláló úgynevezett elektori szavazás formálisan közvetett, valójában azonban kvázi-közvetlen választásról pontosító céllal csak ennyiben emlékezünk meg.

⁶⁵ Magyarország ebben a tekintetben kifejezetten kivételek közé számít.

⁶⁶ Ugyanakkor e megállapítást az árnyalja, hogy az USA-ban az elektori rendszerű választásnál (egyét kivéve) az adott tagállamban győztes viszi az összes elektori szavazatot – ezzel azért összességében (szövetségi szinten) felülír(hat)ják a választópolgárok akaratát. Másrészt a parlamentáris rendszerekben is természetesen előfordul, hogy vagy a nép által választott parlament választja a miniszterelnököt, vagy az államfőnek azt kell a kormányfői tisztségre kineveznie, akinek – főszabály szerint – megvan a parlamenti többsége, vagyis áttételesen mégis a választói akaratnak felel meg a végrehajtó hatalom, akkor is, ha kifejezetten nem erre szavaznak (hanem csak az egyes képviselőkre), de áttételesen valójában igen, mert a többség alakíthat kormányt. Ez a jelenség ugyanakkor természetesen semmiféle különleges vonást nem takar, hiszen a parlamentáris rendszer (más jelenségek mellett, de valójában csak e jelenség mögött) éppen ettől a jellegtől parlamentáris.

nem kinevezett hatalom. Tagjait nem a nép, és még csak nem is a parlament választja. A parlamentáris végrehajtó hatalom minden vezető tisztségviselője az államfőtől kapja a megbízatását.⁶⁷

Ugyanakkor szociológiailag csakúgy, mint politikailag a parlamentáris végrehajtó hatalom tulajdonképpen választott hatalomnak számít – mint erre másutt utalni fogunk –, de közjogilag természetesen nem számít választott hatalomnak.⁶⁸

Parlamentáris kormányzati viszonyok között nem csak a kormány tagjai, hanem maga a miniszterelnök is az államfőtől kapja a mandátumát, kinevezés útján. A miniszterelnököt a parlamentáris rendszerekben nem a parlament választja, leszámítva néhány atipikus poszt-kommunista országot, mint például Magyarországot.⁶⁹

Az államfőt ugyanakkor a klasszikus parlamentáris rendszerekben általában nem választja senki, legkevésbé a parlament, még kevésbé annak egyetlen háza, és a legkevésbé sem egyszerű többséggel (a második fordulóban), kivéve néhány teljesen különleges országot, mint például Magyarországot.⁷⁰

A parlamentáris kormányzat államfőjét nem tekintjük a végrehajtó hatalom részének vagy fejének, s erről még bőven fogunk szólni, de itt is jelezzük már, hogy a klasszikus parlamentáris rendszerekben természetesen az államfő klasszikusan nem választás útján kerül hivatalába, hanem a trónutódlás szabályai szerint. Az államfő „megválasztására” parlamentáris kormányrendszerben vagy nincsen szükség (mert monarchikus államformáról van szó), vagy a választás problémáját különleges grémium által, vagy – kezdetben ritkán, ma már egyre elterjedtebben – közvetlenül a nép által oldják meg.⁷¹

A parlamentáris végrehajtó hatalom irányítóját, vagyis a miniszterelnököt és a kormányt azonban sehol nem választják – sem közvetlenül, sem közvetve –, hacsak éppen nem a parlamentarizmus félreértése eredményeképpen.⁷² Hiszen éppen ez az a körülmény, a végrehajtó hatalom nem választott, hanem kinevezet jellege –, amely a parlamentáris rendszert parlamentárisrá teszi, és amely megkülönbözteti e rendszert az elnöki rendszerektől.⁷³

Ennek belátása hitünk szerint Magyarországon is kívána-

tos lenne – az alkotmányelméletben, az alkotmányos szabályokban és a gyakorlatban egyaránt. De itt és most annak az ideje jött el, hogy a fentieket összefoglalva megtegyük azokat a kormányformára vonatkozó megállapításokat, amelyeket a fentiek alapján reményeink szerint immár akadálytalanul megtehetünk.

A KORMÁNYFORMA DEMOKRATIKUS JELLEGE

Bibó István nagyhatású akadémiai székfoglaló beszédében, *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* című tanulmányában az amerikai prezidenciális rendszer kialakulásáról szólva egyszerű gondolatot fogalmaz meg. Azt állítja, hogy az amerikai államok Londonhoz fűződő kapcsolatát elég volt az államfőhöz való kapcsolat vonalánál elvágni. Az észak-amerikai brit gyarmatok függetlenségét az alapító atyák azzal az aktuálisan érték el, hogy megszakították a Nagy-Britanniában uralkodó államfővel való kapcsolatot.

Bibó szerint megtanultuk, hogy az amerikai alkotmány „dogmatikus merevséggel alkalmazza és követi Montesquieu elvét, amit némelyek erénynek, mások hibájának tudnak be. Kevésbé van azonban a köztudatban az, hogy az észak-amerikai alkotmány szerzői egyáltalán nem azért követték dogmatikusan Montesquieu elvét, mert demokratikus kötelességüknek tekintették pontosan betartani előírásait. Azért követték, mert történetesen politikai szervezetük történeti előzményeinek, meglevő intézményeik beidegzett technikájának ez a séma jobban megfelelt, mint akár Anglia (*Nagy-Britannia*), akár Franciaország intézményei. Megint jellemző példája annak, hogy egy elv, egy eszme sohasem hat magában, hanem mindig valamilyen konkrét politikai, társadalmi közegen keresztül” – állítja a kiváló szerző.

„Mi volt az észak-amerikai fehér lakosságú gyarmatok politikai szervezetének a jellemzője?” – teszi fel a kérdést Bibó. „Az, hogy volt egy végrehajtó hatalmuk, az angol (*brit*) korona által kinevezett kormányzó, aki lényegesen függetlenebb és hatalmasabb volt, mint a maga területén az angol

⁶⁷ A kormányfőtől a minisztereken át az államtitkárokig, adott esetben százas nagyságrendű, de mindenesetre nagy létszámú kinevezésről lehet szó. Mint jeleztük, Magyarországon a miniszterelnököt nem az államfő nevezi ki.

⁶⁸ Világos, hogy az államfői kinevezés az esetek jelentős, döntő, elsőpró többségű részében csak formalitás, és általában az a kormányfőjelölt kap kormányalakítási megbízást, akit a parlamentben (az alsóházban) amúgy is megválasztának vagy megválasztottak volna. A parlamenti bizalom kifejezése elvileg ettől függetleníthető kérdés, de politikailag az összefüggés sok esetben teljesen transzparens.

⁶⁹ Az ugyanakkor, hogy az államfő másutt is a parlamenti arányokra figyelemmel nevezi ki a miniszterelnököt, természetesen nyilvánvaló dolog.

⁷⁰ A magyar államfőváltási gyakorlatról ezen értekezés nem szól.

⁷¹ Ennek az állításnak a finomítását ez a dolgozat nem tartja feladatának.

⁷² Ez az állítás igazságtalannak tetszik annak fényében, hogy a parlamentarizmusnak számtalan változata, elhajlása ismert, de ezen a helyen fenntarthatónak tartjuk, ha a parlamentáris kormányzati rendszer belső logikájából indulunk ki.

⁷³ Más különbségek mellett természetesen, ahogy erre a következő fejezet fejtegetései rámutatnak.

(brit) kormány, mert nem a gyarmati törvényhozó testülettől függött, hanem a távoli angol (brit) koronától. Két jellegzetes angol (brit) és európai elem hiányzott tehát ebből a szerkezetből: hiányzott, mert teljesen távoli volt, a cselekvő kormánytól különálló szimbolikus államfő intézménye, és hiányzott a törvényhozó testületnek a végrehajtó hatalom számonkérésére irányuló joga. Ebben a helyzetben a szabadság biztosítéka csak az lehetett, hogy minél több hatáskört biztosítani a törvényhozó testületnek és a bíróságoknak, s ezeket féltékenyen őrizni, külön tartani a távoli angol (brit) koronát képviselő kormányzótól.⁷⁴

Kedves szerzőnk lenyűgöző pontossággal és éleslátással írja le azt a folyamatot, amely az amerikai kormányzat kialakulásához vezetett, és ezt ennél tömörebben, lényeglátóbban nem lehet leírni.⁷⁵ Így aztán „a függetlenségi harc fordulataival az egész szerkezet demokratizálására nem kellett mást csinálni” – állítja szerzőnk ebben a meghatározó művében –, „mint a kormányzókat és a kormányzók mintájára – s nem a távoli, láthatatlan angol (brit) király mintájára – megszervezett elnöki tisztséget időlegessé és a nép választásától függővé tenni, s előttünk van az amerikai prezidenciális demokratikus alkotmány.” Melyben – teszi hozzá Bibó – „az államfői és miniszterelnöki funkciók egy kézben egyesülnek, s a törvényhozó testület nem buktathat kormányt, viszont, ha akarja, a kormánnyal szemben álló módon gyakorolhatja a törvényhozást.”⁷⁶

Bibónak természetesen ebben a leírásban még ebben az egyszerűsített formában is igaza van. Ma azonban egy hasonló függetlenedés nem ilyen módon folynék le. Az elképzelt ellenpélda a kanadai vagy az ausztrál brit gyarmatok esete, a valóságos példa pedig Szamoa esete, amely nem követett más példát, mint a 20. században függetlenné vált egykori brit gyarmatok példáját – Indiától Nigériáig.

Az említett államok (Szamoa kivételével, amely az államformaváltás történelmileg legújabb példája) egyaránt föderációk, ráadásul nagy területű és többnyire nagy lakosság-számú államok, amelyek a függetlenedéssel nem váltottak kormányformát. Közülük azonban India és Nigéria államformát váltott, míg Kanada és Ausztrália nem.

Mindkét utóbbi állam tehát éppúgy szövetségi állam, mint az Egyesült Államok, ugyanakkor mindkét állam élén főkor-

mányzó áll, a szövetséget alkotó egyes tagállamok (tartományok) élén pedig az ugyancsak az uralkodó által kinevezett kormányzók vagy alkormányzók állnak.

A kormányzói jogkör – mint ez ismert – a parlamentáris kormányrendszerű államok klasszikus államfői jogköréhez hasonlít, legfontosabb jogosítványai között a tagállami vagy tartományi miniszterelnök kinevezése, a tagállami vagy tartományi parlament felosztatása és a bírák kinevezése szerepel. Szövetségi szinten természetesen a főkormányzó ugyanezekkel a jogosítványokkal rendelkezik a föderáció vonatkozásában.⁷⁷

A külön miniszterelnök léte világosan mutatja, hogy a függetlenedés – ha nem jár az államfő és a főkormányzó, illetve a tagállami és tartományi kormányzók közötti kapcsolat megszüntetésével – nem eredményezi önmagában vagy automatikusan a prezidenciális kormányformára való áttérést.⁷⁸ Az amerikai kormányforma kialakulásának magyarázata ugyanakkor nem is ebben, hanem – amiként ezt Bibó pontosan kimutatta – a különös amerikai előtörténetben és az amerikai köztársasági gondolatban van.

Ennek jobb megértéséhez abból a feltételezésből kell indulnunk, hogy amennyiben Kanada, Ausztrália vagy Új-Zéland úgy döntene, hogy köztársasági államformában kíván tovább élni, akkor egyetlen szálát kellene csupán elvágnia saját fővárosa és London között, és pedig azt a kapcsolatot, amely a főkormányzót a brit uralkodóhoz fűzi. Ha ezután a főkormányzót – bármilyen eljárással vagy testület által – választhatóvá tennék, akkor előállna az a klasszikus helyzet, amely a parlamentáris utat választott köztársaságokra általánosan jellemző, vagyis a választott államfő és az általa kinevezett kormányfő együttes létének esete.⁷⁹

Ebben a modellben a kormányfő a parlamenti arányokra való tekintettel kapja meg kinevezését, de a kinevezés formálisan az államfőtől érkezik. A modell természetesen egyaránt működőképes köztársaságok és monarchiák esetén.⁸⁰

Márpedig az a tény, hogy Kanada monarchia, éppen úgy, mint Ausztrália vagy Új-Zéland, csupán azzal a következménnyel jár, hogy a hivatalát meghatározott ideig betöltő főkormányzó nem választás, hanem kinevezés útján kerül hatalmába. A megbízatás keletkeztetőjének személye, vagyis a brit uralkodó elvileg felváltható lenne valamely testülettel

⁷⁵ BIBÓ István: Az államhatalmak elválasztása egykor és most. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/290.html> Hasonlóképpen kitűnően írja le ugyanezt a folyamatot EGEDY Gergely: Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban. Századvég, Budapest, 2014, pp. 17-32.

⁷⁶ BIBÓ István: Az államhatalmak elválasztása egykor és most. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/290.html>

⁷⁷ Ezeket a jogosítványokat részletesebben mutatjuk be a nemzetközösségi királyságok államfőváltásairól szóló írásunkban. Lásd:

⁷⁸ Monarchiában – mint jeleztük – nincs prezident.

⁷⁹ Maga Bibó erről az idézett tanulmányban ugyancsak megnyilvánul, de természetesen az európai kontinensre koncentrálva. Lásd BIBÓ István: Az államhatalmak elválasztása egykor és most. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/290.html>

⁸⁰ Az említett országok közvéleményének egy részében tapasztalható köztársasági szimpátiák alapján mindhárom országban választott államfőt „választának”, ha köztársasági útra lépnének, ahogyan ezt számos erre irányuló javaslat mutatja.

vagy éppenséggel magával a néppel, mindez azonban nem a kormányformát, hanem az államformát változtatná meg.

Ennek elsősorban az az oka, hogy mindhárom említett demokrácia⁸¹ esetében szinte tökéletesen működő kormányzati rendszerről van szó, és semmi ok nem mutatkozik arra, hogy a kanadai, az ausztrál vagy az új-zélandi társadalom prezidenciális kormányformát válasszon, ha egyszer valamikor esetleg úgy döntene, hogy köztársasági útra tér.

Az Egyesült Államok azonban akkor lépett a köztársasági útra, amikor kormányformája még nem alakult ki véglegesen.⁸² Az Egyesült Államok alapító atyái a XVIII. század végén először az államformáról döntöttek, és csak ezt követte a kormányformáról való elhatározás. Ez a sorrend döntő jelentőségű volt a kormányformára nézve, szemben azzal az elképzelt esettel, amikor egy már kialakult kormányformájú monarchia határoz a köztársasági berendezkedés mellett.

Ennek az igazságnak alátámasztására létező történelmi példákat is bőszéggel lehet sorolni, de elegendő akár csupán a már említett India példájára gondolni, hogy feltételezésünket igazolva lássuk. India parlamentáris kormányformájának megtartása mellett döntött, amikor 1947-ben a függetlenség útjára lépett, és egyben a köztársasági államformát választotta.⁸³

Itt jegyezzük meg ugyanakkor azt is, hogy az egykori afrikai brit gyarmatok példája nem hozható fel maradéktalanul, mert az 1960-as évszám körüli évek Afrikájában a kormányforma-választást egymással versengő hatások harca döntötte el, és kétséget kizáróan jelentős szerepet játszott egyrészt az amerikai példa, másrészt a szovjet minta, amelynek másolására jónéhány afrikai ország kényszerült.⁸⁴

Ráadásul az említett országok kormányformát és államformát illető döntéseit megelőzte a demokráciáról való döntés. Márpedig a parlamentarizmus és a prezidencializmus közötti választás megköveteli azt az előfeltételt, hogy az ország a demokrácia mellett döntsön, hiszen mindkét kormányforma természetesen egyaránt demokratikus.

Az Egyesült Államok alapításánál mind az államformáról, mind a kormányformáról való döntést (ebben a sorrendben)

megelőzte a demokrácia melletti elhatározás. Márpedig az Egyesült Államokat a demokrácia tette azzá, amivé vált. A demokrácia ebben az esetben mindenekelőtt a választás intézményét jelentette.

Ebben a kontextusban elegendő csupán utalni Robert Dahl demokrácia-kritériumaira, amelyek között előkelő helyet foglalnak el a választással összefüggő feltételek.⁸⁵

Ugyanő az Egyesült Államok kialakulásával foglalkozván különbséget tesz a kisléptékű és a nagyléptékű demokrácia között.⁸⁶

Dahl kisléptékű demokráciának az antik athéni demokráciát nevezi. Athén mintáját legfeljebb néhány középkori észak-itáliai városállam folytatta. A kisléptékű demokráciában azok, akik a demokrácia működtetésében részt vehettek (Athén esetében a szabad athéni férfiak), a döntésekben közvetlenül vettek részt. Athénban nem tartoztak körükbe a nők, a körüllakók és a rabszolgák. A kis terület és népesség lehetővé tette a közvetlen hatalomgyakorlást.

Dahl nagyléptékű demokráciának az Egyesült Államok demokráciáját nevezi. Nem azért, mintha az alapításkor a demokrácia működtetőinek köre szélesebb lett volna, mint az antik Athénban, hiszen az amerikai demokrácia üzemeltetésében sem vehettek részt a nők, az őslakosok és a messze földről behurcolt rabszolgák, hanem azért, mert a hatalmas terület és népesség nem tette lehetővé a közvetlen demokrácia intézményesülését. A nagy újítás a képviselő bevezetése volt. Ezzel kapcsolatban azonban bizonyos megszorításokkal kell élnünk.⁸⁷

A képviselő természetesen nem amerikai találmány. Már akkoron, az Egyesült Államok alapításakor, a XVIII. század végén sem számított különlegességnek, az intézmény római jogi gyökerei, polgári jogi rokonságai és közjogtörténete egyaránt ismertek voltak. Az európai rendi gyűlések alsóházaai ugyancsak képviselői alapon működtek, nem szólva a magyar diéta fejlett és jól funkcionáló követválasztási gyakorlatáról.⁸⁸

Az amerikai alapító atyák jó hozzájárulása a képviselő fejlődéséhez nem a reprezentációban, hanem a demokráciában

⁸¹ Ausztrália, Kanada és Új-Zéland.

⁸² Lásd Bibó idézett szavait. BIBÓ István: Az államhatalmak elválasztása egykor és most. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/290.html>

⁸³ Indiának a függetlenné válás pillanatában már kialakult kormányformája volt.

⁸⁴ Ezek felett azonban a döntő hatást az egykori gyarmattartók (brit, francia, vagy portugál) hazai kormányformájának nehezen megkerülhető hagyománya gyakorolta.

⁸⁵ Lásd erről a következő fejezetet.

⁸⁶ Robert DAHL: *Poliarchy: Participation and Opposition*. Yale University Press, New Haven, 1971. Lásd még John D. MAY: *Defining Democracy: A bid for Coherence and Consensus*, *Political Study*, 1, March 1978, 1-14. A kisléptékű és nagyléptékű demokrácia különbségének konkrét tárgyában lásd: Robert A. DAHL: *A pluralista demokrácia dilemmái*. Osiris, Budapest, 1996, pp. 13-24.

⁸⁷ Vö: Robert A. DAHL: *A pluralista demokrácia dilemmái*. Osiris, Budapest, 1996, pp. 13-24.

⁸⁸ A követutasítás versus szabad mandátum elve közötti különbség nem a demokratizálódás folyamatával függ össze. Ráadásul a szabad mandátum elvének van középkori példája is, nem szólva Edmund Burke híres bristoli beszédéről, melyet megválasztott képviselőként mondott el 1776-ban.

állt. A demokrácia pedig egyenlőség-alapú, benne minden polgár (ha szabad volt és férfi) egyaránt részt vehetett. A demokráciának eme széles, ha úgy tetszik, polgári értelmezése volt az amerikai állam megalapításának újdonsága.

Demokráciának azonban ekkoriban klasszikusan az athéni demokráciát tekintették, márpedig az mindenekelőtt közvetlen demokrácia volt egykoron. Az amerikai újítást, a képviseleti demokráciát ezért kezdetben nem is tudták, merték vagy akarták demokráciának nevezni. A kor szellemi hagyományainak megfelelően azt a politikai rendszert, amelyet ekkor és ekként alapítottak és építettek, a jelzett okból nem demokráciának, hanem köztársaságnak nevezték el.⁸⁹

E korabeli fogalom megértéséhez korábbi fejtegetéseink hívandók segítségül, és az államforma korábbi felfogásához, illetve az államforma fogalmának korábban elterjedt változatához kell csak visszautalnunk, hogy érvelésünk világos legyen. Márpedig ezen érvelés végpontján annak az igazságnak a megismétlése áll, hogy a demokratikus kormányformák megteremtésének előfeltétele nem az államforma tisztázása, hanem a demokrácia maga.

Kormányformák ugyanis csak demokráciákban léteznek.⁹⁰ Mert míg a demokrácia mibenlétéről másutt szólunk, itt annyit kell leszögeznünk, hogy a kormányformák demokratikus jelenségek, szemben az államformákkal, amelyek nem szükségképpen azok. A kormányforma demokratikus fogalom, a demokráciával összefüggő jelenség, a szó legklasszikusabb értelmében demokratikus vívmány.

Az államforma ezzel szemben még akkor sem demokratikus jelenség, ha az adott állam demokratikusan működik.⁹¹ Alkotmányos államban, legyen az akár monarchia, akár köztársaság, csak a törvényhozás működik demokratikusan, és többnyire csak a törvényhozási választások demokratikusak.

Ha a végrehajtó hatalmat is demokratikusan választják, mint az elnöki rendszerekben, a végrehajtó hatalom akkor sem demokratikusan működik, hanem alkotmányosan (és szakszerűen), amiképpen a bírói hatalom sem demokratikus, hanem alkotmányos, akármilyen legyen is az állam- vagy a kormányforma. Ha a parlamentáris rendszerben az államfőt közvetlenül választják is, a végrehajtó hatalom nem választás útján áll fel.⁹²

Ebből következően a „demokratikus jogállam” kifejezés egyfelől a köznyelvben használatos „demokratikus ország” pontatlan szinonimájaként értelmezhető, ha jóindulatúan valamely értelmet akarunk tulajdonítani neki – a jogállam ugyanis nem demokratikus, hanem „jogállami”, vagyis alkotmányos, miáltal az „alkotmányos jogállam” nem túlírt kifejezés, ha azt feltételezzük, hogy az adott állam jogállam, és van alkotmánya, mely a jogrendszerét megalapozza.⁹³ Másfelől e jelzős szerkezetnek létezik egy megértőbb, elfogadóbb értelmezése is.⁹⁴

Jogállamban a demokrácia nem terjed túl azon a szférán, amelyen belül még racionalizálható. Hogy egy államot demokratikusnak tartsunk, minimumfeltételként a törvényhozási választásait kell demokratikusnak tartanunk.⁹⁵ Vannak ugyanakkor olyan demokráciák is, amelyekben a legtöbb köztisztviséget választás útján töltik be.⁹⁶ A demokrácia racionalizálásának elsődleges eszköze az alkotmány.⁹⁷ Ezért az alkotmány demokratikus jellegének hangsúlyozása a jogállami, azaz alkotmányos jelleg visszaszorulását eredményezheti.⁹⁸ Ezzel szemben a demokrácia alkotmányosítása vagy jogállami keretbe foglalása nem a demokrácia visszaszorítását, hanem – paradox módon – éppen e keretben tartása által – valójában – a kiteljesedését és – különösen – a fennmaradását eredményezi.⁹⁹

⁸⁹ Respublikának azt az államformát tartva, amely a demokráciával – mint (akkoriban) ugyancsak államformával (ma mint politikai rendszerrel) – volt rokon.

⁹⁰ Erről a tételről is szólt a megelőző fejezet.

⁹¹ Értekezésünkben – a fogalomtisztázásra törekedve – a kormányforma fogalmát csak demokratikus államok esetében használjuk, az államforma fogalmát azonban egyaránt alkalmazzuk demokratikus és nem demokratikus államokra.

⁹² E megállapítás érvényességéről szóló lehetőségekre az előző fejezetekben kitértünk.

⁹³ Az alkotmányból a jogrendszer legalitása, vagyis alkotmányossága ered, ezért az alkotmánybíráskodás a „legalitás legalitását” biztosítja. A magyar Alkotmánybíróság keveset tudott kezdeni a „demokratikus jogállam” kifejezéssel, mely az egykori köztársasági alkotmányban éppúgy szerepelt (a 2. §-ban), mint a hatályos Alaptörvény B) cikkének (1) bekezdésében. Vö: BRAGYOVA András: Az alkotmánybíráskodás elmélete. MTA ÁJTI, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1997. bevezető fejezetével.

⁹⁴ Ezt a megértőbb értelmezést tette magáévá a legteljesebb alkotmánykommantár szerzőgárdája, lásd: Jakab András (szerk.): Az Alkotmány kommentárja. Századvég, Budapest, 2009.

⁹⁵ Ez a Dahl-i kritériumok legfontosabb pontja. Lásd: Robert DAHL: *Poliarchy: Participation and Opposition*. Yale University Press, New Haven, 1971. Magyarul Robert A. DAHL: *A pluralista demokrácia dilemmái*. Osiris, Budapest, 1996, pp. 13-24. Vö: az alább kövekező fejezettel.

⁹⁶ Az Egyesült Államok ilyen ország, amely egyben különös gondot fordít a bírák választására is.

⁹⁷ Lásd erről az előző fejezetet.

⁹⁸ A demokratikus alkotmány kifejezés éppolyan visszás, mint a demokratikus jogállam fogalma. Az alkotmánynak nem demokratikusnak, hanem – furcsa tautológiával – „alkotmányosnak” kell lennie, vagyis meg kell felelnie a klasszikus alkotmányfogalomnak. Erről a fogalomról e dolgozat elején szoltunk, a demokráciával összefüggésben pedig a következő fejezetben térünk vissza rá.

⁹⁹ Ennek érzékeltetésére néhány oldallal ezelőtt került sor – a demokráciáról mint politikai rendszerről szóló fejezetben.

Mindezen megfontolások alapján az e dolgozat első alcímében is szereplő *alkotmányos demokrácia* fogalmát tartalmaz fogalomnak tarthatjuk, és később további pontosításokkal él-

hetünk is vele, mert hűen fejezi ki és pontosan írja le azt a jelenséget, amelynek rendszerszerű sikerében érdekeltek vagyunk.¹⁰⁰ ●

---

¹⁰⁰ Az alkotmányos demokrácia fogalmának teoretikus és alkotmánytani alapjaira lásd: PETRÉTEI József: Az alkotmányos demokrácia alapintézményei. Dialog Campus, Budapest – Pécs, 2009, 2011, különösen pp. 11-47.

NÉMETHNÉ PÁL KATALIN

Egyenlőtlenség és esélytelenség

Amióta Thomas Piketty A tőke a 21. században című könyve megjelent és a sikerlisták élére repült (vajon hogyan lesz egy száraz, unalmas statisztikai táblázatokkal és terjedős, önisméltó levezetésekkel teli könyvből bestseller?), a viták középpontjába került a társadalmi egyenlőtlenség. Ezek a viták többnyire arról szólnak, hogy kitől, mely társadalmi csoportoktól kellene jövedelmet, vagyont elvonni, és melyekhez kellene azt átcsoportosítani, és ezt hogyan kellene tenni.

A társadalmi egyenlőtlenség lett az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) idei nagy jelentésének központi témája is. A Transition Report 1994 óta évenként megjelenő kiadvány, a Bank működési területét jelentő országok társadalmi és gazdasági fejlődését, a reformok előrehaladását veszi számba, mindig az adott időszak kulcskérdéseire fókuszálva. Ezért került az idei anyagba az egyenlőség-egyenlőtlenség kérdésköre. A Jelentés az EBRD működési körébe tartozó 34 ország „Élet az átmenetben” című háztartási felmérésén alapszik, emellett sokféle statisztikai adatot is felhasznál.

Miért érdekes ez az Athenaeum konzervatív szemle olvasói számára? Mert az egyenlőtlenség nem olyan téma, amit át lehetne engedni a baloldálnak, vagy a populistáknak, akik – jó vagy rossz szándékkal – magukat kiáltják ki az egyenlőség bajnokainak, és elég sajátos programokat takarnak el e jelszóval. Több okból sem mehetünk el szó nélkül a súlyos társadalmi különbségek mellett. Az első ok természetesen a humanitás, a szenvedőkkel való emberi együttérzés és segítő szándék, amit egyetlen politikai csoport sem sajátíthat ki magának. De kimondottan konzervatív szempontból figyelemre méltó a Jelentés azon megállapítása (EBRD 2016, 52. oldal), mely szerint a magasabb jövedelmű háztartásokban élők nagyobb arányban támogatják a piacgazdaságot és a demokráciát, mint a jövedelmi létra alján levők. Ám nem a *jövedelmi különbségek* játszanak ebben főszerepet, hanem az *esélyek különbségei*.

Ez az igazán döntő szempont mindannyiunk számára. A társadalmi feszültséget az esélyegyenlőség hiánya, gyenge volta okozza. Az esélyegyenlőség nem azt jelenti, hogy az emberek képessége, képzettsége, akár a jövedelmi szintje, vagyoni helyzete közti különbségeket elimináljuk, hanem azt, hogy az adott társadalom minden tagjának – születési helyre, nemre, vallásra, etnikumra, szülői háttérre való tekintet nélkül – azonos esélye van arra, hogy milyen képzettséget, és ennek révén milyen munkát szerezhet, és ezek révén milyen jövedelmet érhet el. Nyilvánvaló, hogy az esélyek

egyenlőtlensége a társadalom egészének jóléte szempontjából sem hatékony, hiszen megakadályozza, hogy a hátrányos csoportokba tartozók kibontakoztathassák és hasznosíthassák képességeiket, vagy megvalósítsák vállalkozói ötleteiket. (45. oldal) Az így elmaradó teljesítmények, a létre nem hozott munkahelyek mindannyiunk számára veszteséget jelentenek.

Magyarország nem szerepelt jól ebben a vizsgálatban. Bár az általános esélyegyenlőtlenség indexe csupán 12% (az index előállításának módjáról a tanulmány Box 3.1. része ad tájékoztatást), ez az országban megfigyelt jövedelmi egyenlőtlenség több mint 40%-át magyarázza. Az EBRD országában a nagy esélyegyenlőtlenség magas jövedelmi különbségekkel jár együtt. Van olyan ország, ahol csekély esélyegyenlőtlenség is magas jövedelmi különbségekkel jár együtt, de olyan nincs, ahol az esélyek nagy különbsége mellett viszonylag kicsik lennének a jövedelmiek.

Az esélykülönbségek öt okát vizsgálták a Jelentésben. Ezek: a vidéki-városi szülőhely, a szülők képzettsége, a nem, az etnikumhoz tartozás és végül a szülők hajdani kommunista párti tagsága. Jó hír, hogy ez utóbbinak Magyarországon már csak egészen elenyésző jelentősége van, egyes balkáni és posztsovjet államokban azonban még mindig elég nagy szereppel bír az esélyek eltéréseiben. Magyarországon az esélyegyenlőtlenség nagy részét a szülők iskolai végzettségében meglévő különbség okozza, ezt pedig a nemek esélyeinek egyenlőtlensége követi. Az esélyegyenlőtlenség két fő eleme a képzéshez jutásban, majd ebből fakadóan a munkához, különösképpen a jó munkához jutásban jelentkezik. Jó munka alatt az előrelátható és megfelelő mértékű (szerény mértékű váratlan kiadásokra is fedezetet nyújtó) jövedelmet biztosító foglalkoztatást értették. A munkához jutásban megint csak a szülői háttér eltérése volt a meghatározó. Jobb munkát jobb végzettséggel lehet szerezni. E téren megint csak aggasztó, hogy Magyarországon a felsőfokú képzéshez jutás esélyegyenlőtlensége az idősebb (1989 előtt született) korcsoportban 21% körül van, a fiatalabbaknál pedig a 30%-ot is meghaladja. Érdekes, hogy az idősebbeknél a két szülő végzettsége közel azonos arányban meghatározó különbségképző tényező, a fiatalabbaknál az apa végzettsége jobban hat a tanulási esélyekre, mint az anyáé. A vidéki-városi születési hely szerepe viszont csökken a két korcsoport között.

E szempontból igencsak kellemetlen megtekinteni a 2015-ben a 15 éves tanulók 90%-ára kiterjedt kompetenciamegértesítés – a PISA-teszt (OECD 2015) – nagy botrányt kavart eredményeinek kevésbé tárgyalt adatait. A tesztben ugyanis

nem csupán a diákok teljesítményét mérik, hanem a családi háttérüket is és mérik az iskolák közti különbségeket is. Ezek az adatok azt mutatják, hogy Magyarországon a tanulók eredményeiben mutatkozó eltéréseket jóval nagyobb arányban magyarázzák a szociális tényezők, mint a mérést végző OECD tagállamaiban. Nem akarom a romló átlagos teljesítmények drámáját kisebbiteni, de oda kell figyelni arra is, hogy a teljesítménykülönbségek – amelyek, mint fentebb láttuk, a magasabb képzéshez és a jobb munkához, kielégítő jövedelemhez jutást is meghatározzák – mögött eleve vesztes helyzetből induló sorsok tragédiái állnak.

A természettudományokban a magyar tanulók átlagosan 477 pontot értek el, az OECD átlaga 493 pont. Az átlagtól eltérő eredményeket Magyarországon 21,4%-ban a szociális helyzet különbségei magyarázzák, az OECD átlaga 12,9%.

Szövegértésben a magyar átlagpontszám 470 pont, az OECD átlag szintén 493. A szociális helyzettel magyarázott különbség nálunk 21,7%, az OECD-ben 11,7%.

A matematikai átlagpontszámunk 477, az OECD átlag 490. A szociális tényezők hatása Magyarországon 21,3%, az OECD-ben 13%.

Még csúfabb a kép, ha azt is figyelembe vesszük, hogy ezek a különbségek erősen kötődnek ahhoz, melyik iskolába jár a tanuló. Magyarországon erősen elválnak egymástól a szegény gyerekek és a gazdagabb gyereke iskolái.

A természettudományos különbségek 21%-ából 11,6%-ot az iskolák közti, 0,4%-ot az iskolán belüli szociális hely-

zeti különbségek magyaráznak. Az iskola és a családi szociális háttér a természettudományos pontszámok varianciájának 80,1%-át magyarázza.

Az olvasás 21,7%-os különbségéből 10,7% az iskolák közötti és 0,4% az iskolán belüli szociális helyzetre vezethető vissza, az egyéni és iskolai szociális tényezők eltérései a variancia 79,3%-át magyarázzák.

Matematikában a 21,3%-os teljesítménykülönbségből 15,2% az iskola és 0,9% az egyéni szociális háttér következménye. Az összesített szociális hatás a varianciára 77,6%.

Az általános iskola hazánkban nem kiegyenlíti, hanem éppen növeli a családi háttérből származó különbségeket a tanulók munkaerő piaci képességei között. (A PISA teszt ugyanis ezt méri, nem a tananyag ismeretét, vagy az általános műveltséget.) A magas összesített arányok azt mutatják, hogy a hátrányos helyzetű gyermek nagy valószínűséggel hasonlóan hátrányos helyzetű társak közé kerül és az iskola nem felhossa őket, hanem egy életre rögzíti a lemaradásukat. Ki tudja, hány informatikust, hegesztőt, szakácsot, szociális munkást és egyéb hiányszakmával rendelkező dolgozót veszítettünk máris el a következő húsz évre? Ki tudja, hány vállalkozás nem indul majd el, ami értékteremtő munkát adna sok-sok embernek? Ki tudja hány közmunkára, segélyre szoruló polgártársunkból lehetett volna adó- és járulékfizető?

Az oktatási rendszerünk által felnagyított esélyegyenlőtlenséget ők szenvedik meg. De a veszteség mindannyiunké.

HIVATKOZÁSOK:

EBRD (2016): Transition Report 2016-17. Transition for all: Equal opportunities in an unequal world. Letölthető: <http://www.ebrd.com/transition-report>. Letöltve: 2016. 12. 09.

OECD (2015): PISA 2015. Education GPS. Letölthető: <http://www.oecd.org/pisa/data/>. Letöltve: 2016. december 20.

Thomas Piketty (2015): A tőke a 21. században. Kossuth Kiadó, Budapest.

GROSSMANN VILMOS

Népiek és urbánusok a félperifériás¹ magyar Ugaron²

A polgári hivatás mint életforma „elsősorban az etika primátusát jelenti az életben, hogy az életet az uralja, ami rendszeresen, szabályszerűen ismétlődik, az, ami kötelességszerűen visszatér, az, amit meg kell tenni, tekintet nélkül arra, hogy van-e hozzá kedve az embernek vagy nincs. Más szóval: a rend uralma a hangulat fölött, az állandó a pillanatnyi fölött, a nyugodt munkáé a szenzációkkal táplált zsenialitás fölött.”³

Centrum és periféria viszonya határozza meg a világgazdasági, társadalmi, politikai és kulturális viszonyokat, ezen belül a nagy gazdasági fordulópontok, a ciklikusan ismétlődő konjunktúrák, válságok. Ezekhez alkalmazkodik egy ország intézményi struktúrája, ideológiája, és velük együtt ágyazódik be a globális világrendszerbe. A centrumhoz történő felzárkózási erőfeszítések, kísérletek a hátrány ledolgozására célként határozhatók meg, melyhez az értelmiségiek mint tudást termelők és ideológiát gyártók kapcsolódnak.

A centrumhoz képest a tőke- és technológiai hátrány ma is jelentős. Erre a „liberalizáló elit”⁴ megoldása a már létező technológiai szint kapacitásának kihasználása és az előállított termékek exportja révén nyugati tőke bevonása határozott nyitással. A „protekcionista elit” viszont a saját ipar fejlesztésére törekszik, és egy viszonylagosan zárt gazdaság létrehozásában és fenntartásában érdekelt. Ehhez a két irányhoz idomulva alakítják ki tevékenységüket a mindenkori politikai elitek, oly módon, hogy valójában a helyi érdekeltségű gazdasági nagytőkések járjanak jól, függetlenül az ország állapotától. Az ország felzárkóztatására irányuló „jó szándék” és a látszólagos intézkedések is csupán ürügyként szolgálnak saját érdekeik eléréséhez, amivel továbbra is konzerválják a glo-

bális világrendben a centrum-félperifériás felosztást. A harmadik erő a kijátszott erő. A mindenkori nép, a vezetett tömeg. Hol az egyik, hol pedig a másik tőkés elit utcájába sétál be, annak függvényében, hogy éppen melyik az a kör, amely többet ajánl és ígér a szavazatokért cserébe.

Ebbe a színjátékba lép be a tudást termelő és ideológiát gyártó értelmiségi népi⁵ és urbánus⁶ jelmezben, attól függően, hogy éppen melyik felvonás játszódik a ciklikusan változó globális gazdasági világban, s a helyi intézmények szolgáltatásai szűkülnek-e avagy tágulnak. Ennek hatására alakítják ki az elitek politikai és ideológiai álláspontjukat. Mivel a kelet-európai értelmiség számára a fél-periférián zajló polgárosodás miatt korlátozottan van esély belépni a szűkösön rendelkezésre álló középosztálybeli intézményi struktúrába, ezért törvényszerűen felhalmozódik az úgynevezett értelmiségi tőkéje. Ennek feszítő hatására az értelmiségi politikai vállalkozásba kezd: belépve a politikai arénába, azt állítva magáról, hogy kizárólag ő hivatott és képes az egész nemzet felemelésére.

Az Európába vándorolt jövevény magyar késve ugyan, de megértette a Nyugatot, egy másik kultúra, a kereszténység átvetelének szükségességét és a felzárkózás követelményét. Ekoron Magyarország fel tudja venni a versenyt a fejlett Nyugattal, viszont „amikor a polgár fogalma egyáltalán felmerülni kezdett, viszonylag jó adaptációs képességgel tolerálta a fogalmat, de már a szerepet másokra hagyta vagy osztotta, „idegenre”, „izma-elitára”, „örvényre, görögre, németre, zsidóra – s ezzel elidegenítette magától.”⁷ A Mohács utáni időszak bezárja a további fejlődés lehetőségét, az ország nemcsak gazdaságilag, hanem a nemzeti önállóság tekintetében is tartósan lemarad és perifériára szorul. Az erős állam elvesztése miatt a XIX. század elejére

¹ Félperiféria, félperifériás: Félperifériás termékekről beszélni nincs értelme, szemben azzal, ahogy beszélhetünk a centrumra és a perifériára jellemző termékekről. Azonban ha kiszámoljuk, hogy egy adott ország termelési folyamatainak mekkora része centrum-jellegű folyamat és mekkora perifériás, akkor látni fogjuk, hogy bizonyos országokban a kettő nagyjából ugyanolyan mértékben van jelen, azaz ezek az országok centrum-jellegű termékeket cserélnek ki a perifériával, és perifériás termékeket a centrummal. Ebben az értelemben beszélhetünk félperifériás országokról, amelyek speciális politikai viszonyokkal és a világrendszer működésén belül sajátos szereppel bírnak. Immanuel Wallerstein (2004) 2010: 170. o.

² Ady Endre: A magyar Ugaron (1906), az Új versek c. bemutatkozó kötet második feje. címadó verse alapján. Az „ugar” szót elsőként gr. Széchenyi István használta a magyar föld és gondolkodás műveletlenségének párhuzamos jellemzőjeként.

³ Thomas Mann: Egy apolitikus ember elméletei, Helikon, Bp. 2000. 91. o.

⁴ Gagyí Ágnes – Kovai Melinda – Pinkasz András: Népi-urbánus vita, és hogyan lépjünk túl rajta - videofelvétel - <https://www.youtube.com/watch?v=4xv3LAXwMOE>

Agora: https://www.youtube.com/watch?v=zRgMBu_HSjA

⁵ „A népi megjelölés a politikai gondolkodás és cselekvés egy lehetséges irányát és tartalmát jelzi...” - Borbándi Gyula: De strigis quae non sunt... (lat. „Boszorkányok pedig nincsenek.” Kálmán király ama törvényének kezdő szavai, amellyel eltiltotta a boszorkányok üldözését. - A szerk.) Századvég 1990/2. 172. o.

⁶ „... az urbánus elnevezés nem politikai eszmét, hanem életformát, életstílust, modort, viselkedést jelöl meg.” (uo.)

⁷ Csalog Zsolt: Körkérdés a népi-urbánus ellentétről. Századvég, 1990/2. 180.o

kezd ez a nyomás felengedni annyira, hogy értelmiségünk gondolataiban a felzárkózás igénye és szükségszerűsége megfogalmazódjék.

A strukturális elmaradottság felismerése a polgárosodás tudatos vállalásának kezdeti időszakában, Széchenyi tollából a „Hitel”-ben (1830) ölt szakpolitikai – más szavakkal: „*homo oeconomicus*”⁸ –testet a haszonelvűség, míg Dessewffy a *Taglalat*⁹-ban fokozza a reformokért kiáltó nemesség politikai aktivitását. A gazdaságért emelt szó új embertípust, új magatartást kíván, amely Nyugat-Európában már jóval korábban megjelent morálfilozófiai gondolkodás kíséretében a *haszonelvű ember* etikai kategóriájában. A politikai cselekvés iránya kettéválik a liberális, demokratikus polgári viszonyokat megteremtteni vágyó nemesség soraiban.

A magyar nemesek előtt álló dilemmát az jelenti, hogy lassan haladva, megfontoltan szolgálják hazájuk fejlődését a Habsburg Birodalom részeként, avagy radikálisan a nemzeti önállóság kivívásával, a Habsburg háztól való teljes szakítással teremtsék meg azt: „*a külföldi árut ki kell szorítani a hazai piacról... csak magyar mesterembereknél dolgoztatni... olyan iparcikkből nem vásárolni külföldit, amelyből belföldit is lehet kapni.*”¹⁰ Ezzel a magyar polgárosodás a társadalmi, gazdasági program-és normateremtés szintjéről a politika világába tevődött át. Eme látványos párbeszéd nem pusztán két politikai álláspont diskurzusa lesz, hanem két gondolati struktúra sűrűlódása, ütközete. Ez láthatatlanul bontakozik ki a korabeli társadalmi viszonyokban, ami valójában nem más, mint a liberalizmus és a rendi paradigma élethalálharcának a kezdete.

Világlátott politikai gondolkodók szűk körében a modernizációhoz szükséges paradigmaváltás igénye ekkor jelenik meg, ám az elmaradottság és az ősiség törvénye akkor még lehetetlenné tesz bármely érdemi változást. A két részre szakadó társadalom konfliktusai közel egy évszázad múlva fognak „intézményesülni” és beépülni a politikai vitakultúrába, gyakran szélsőséges megnyilvánulások kifejezéseként. Ez lesz a népi-urbánusnak nevezett régi-új szembenállási struktúra, amely a politikai programviták centrumába nyomulva hol energiát felemészítve, álvitákkal és álproblémákkal küszködik majd, hol pedig a politikában használt ellenségképzés részeként zülleszt le a politikai és társadalmi kapcsolatokat.

A forradalmat (polgárháborút) követő időszaktól az I. vi-

lágáború befejezéséig Magyarország nagy lépést tesz a felzárkózás irányába, mind civilizációs, mind technológiai fejlődés tekintetében, de a rohamos gazdasági-ipari fejlesztések ellenére nem képes az ország *agrárjellegét* leküzdeni. „*A 67-es kiegyezés után a magyar társadalomban nem valósították meg azokat a reformokat, amelyek a magyar etnikumú polgárság kifejlődését beindították volna.*”¹¹ A polgári társadalom kialakulásában leginkább „az idegenek” (zsidók, csehek, németek), a külföldről beáramló kereskedő, iparos és kézműves foglalkozásúak játszanak jelentős szerepet.

A Tisza István vezette kormány elősegíti a külföldi zsidók bevándorlását, különösen a fővárosba, ahol az ügyvédek, orvosok főleg belőlük kerülnek ki. Ez a réteg honosítja meg a piaci-polgári társadalom új szellemiségét, amelyhez a korábbi liberális, de időközben földtulajdonát veszített nemesség nem képes alkalmazkodni. A zsidóság támogatja a polgárosodási folyamatba illeszkedő nyelvi asszimilációt, és a Monarchia iránt is elkötelezetté válik, tőkebefektetései révén intézményesül a sajtó. Budapesten és a nagyvárosokban a sajtóorgánumok többségét a zsidó polgárság finanszírozza és olvassa. Az asszimiláló zsidóság az Osztrák-Magyar Monarchián belül, és ennek határain kívül is jó kapcsolatokat ápol más zsidó polgárokkal, értelmiségiekkel, ipari szakmunkásokkal, mely kapcsolatok révén alakul ki „internacionalista” világszemlélete. A magyar nemességnek kevésbé sikerül polgárosulnia. „*Ahelyett, hogy a nemesek polgárosodtak volna, inkább a német és zsidó polgárok dzsentrisedtek a Ferenc Jóskás Bécs-Budapest operettes légkörében.*”¹² Tanúi lehetünk kétféle kisebbségi megnyilvánulásnak: az egyik a díszmagyaros maszkarába öltözött zsidóé, mely a fajmagyar dzsentri mítosza iránt érzett vágyakozásban, egy másik a történelmi nevet viselő, semmittevő igazgató-tanácsosi státuszban lévő magyar nemesi múltú értelmiségi a művelt és európai kultúrával rendelkező zsidó iránt érzett csodálatában jelenik meg.

A kialakuló *kettős társadalomban*, vagy – Erdei Ferenc nyomán – a *kettős struktúrában*¹³ a városi, és különösen a fővárosi piacorientált polgárság (német és zsidó tőkés) és a vidéki rendi-nemesi osztály az elavult nagybirtok-rendszerével határozza meg a népi-urbánus szembenállás alapjait. A későbbi évtizedekben vidékről százezrrel a fővárosba költöző parasztság segítségével sem változik meg ez a kettőség. A II. vi-

⁸ Haszonelvű életfelfogású embertípus

⁹ Dessewffy Aurél, Marcell, Emil: *Néhány szó a Hitel, Taglalat és Világ ügyében*. Kassa, 1832. (Bár címlapon mindhárom testvér szerzőként szerepel; a munka kiadója Aurél. A védőirat kizárólagos szerzője az atyjuk mellett szóló vitáit tartalmazó testvéreivel beszélte meg. - A szerk.)

¹⁰ <http://veddamagyart.info/gazdasag/5653-igy-vedtek-a-magyar-termekeket-a-reformkorban>

¹¹ Fábán Ernő: *Körkérdés a népi-urbánus ellentétről Századvég 1990/2.* 188. o.

¹² Széchenyi Iván: *Körkérdés a népi-urbánus ellentétről Századvég, 1990/2.* 278. o.

¹³ Erdei Ferenc: *A magyar társadalom a két háború között. I-II. Valóság, 1976. 4. sz. 23-53. o., 5. sz. 36-58. o. In: Uő.: A magyar társadalomról. E. F. Összegyűjtött művei. Akadémiai, Bp., 291-346. o.*

lágháború után a Rákosi- és a Kádár-rendszer igyekszik mesterségesen felcserélni az urbánus réteget a népivel, de próbálkozásuk csupán „felhígult népi eredetű”¹⁴ értelmiséget eredményez. „A barázdából való kitörési hadművelet”¹⁵ a parasztból értelmiségit kreálhat ugyan, de *igazi* városi embert nem, mert hiányzik belőle az alkalmazkodni képes polgári attitűd, a szolgazerep és a teljes behódolás. Ezért a népiek nyelvén az urbánus kifejezés (műszó), valójában a *zsidó polgári érdekvédőt* jelenti. Azt, aki nem törődik a *szegény paraszttal*, képtelen a teljes asszimilálódásra és ezért nem is tud törődni a magyar nemzet sorsával. Véleményük szerint az ember nem az eszével, az értelmével, hanem a szívével válik igazán magyarrá. Ráadásul a népiek szerint az urbánusok küzdelme az antiszemitizmus ellen nem más, mint a *gazdag és népelnyomó zsidó tőkés érdekeinek a védelme*.

A két világháború közötti *modernizációs vita* az elszenvedett vereségektől és a megalázó trianoni békeszerződéstől feltűzelve radikalizálódik. A meggyengült ország gazdasági elit érdekcsoportjai bent maradnak a döntéshozó hatalomban, az Egységes Pártban, ahol gyakorlatilag egymás között intézik ügyeiket, amihez nem kell a tettvágytól kicsorduló *értelmiségi tőke* közvetítése sem. A történelmi privilégiumokkal nem rendelkező értelmiségiek továbbra sem tudnak bekerülni a dzsentrik uralta állami pozíciókba, s ezért nem is tudják kamatoztatni és tőkére váltani képességeiket ezen a vonalon.

Ebben az időszakban a *harmadik pólus*, a *nép* is mobilizálódik. Az I. világháborúban megtapasztalt események, a helyből kimozdult világ látványa sokukat változtatásra ösztönöz: az iparosodás munkás-önszerveződése, a szakszervezeti mozgalom terjedése hozzájárul a szakmai érdekvédelmi és az általános, titkos választójogért folytatott mozgalmak országos terjedéséhez. E politikailag öntudatosodó tömeg felé fordul aztán a jobboldali, valamint a baloldali értelmiség, hogy üzenetekkel, jelszavakkal radikalizálja a változásra éhes *emberse-reget*. Az egyik radikális felhívás ebből az időszakból származik egy a zsidóságnak intézett kijelentésként – amely Gróf Klebelsberg Kúnó szájából is elhangzik 1924-ben –, hogy „*adjátok vissza a nagy Magyarországot, s akkor eltöröljük a numerus clausus-t!*”¹⁶

Az 1932 és 39 között lezajlott népi-urbánus értelmiségi vita aktorai főleg a korabeli kávéházak (Japán, Centrál) törzs-

asztalai körül *tanyázó*, és különböző folyóiratokban publikáló, baráti körben összejevő – önmagukat a Horthy-rendszer ellenzékének, a nép képviselőinek és az ország szellemi vezetőinek beállító – ambiciózus költők és írók, látszólag bármiféle hatalmi befolyás és kapcsolat nélkül. Valójában az urbánusok mögött ott áll a „*Szép Szó*” támogatóként, a Szociáldemokrata Párt és a szocialista szakszervezetek is. A népiek sincsenek egyedül. A népet a nemzetbe emelni akaró írók adják a „*Válasz*”¹⁷-t a szocdemeknek. Vitájukba a kommunista emigráció, Lukács György és Révay „*Új Hang*”-ja is bekapcsolódik.

A perifériára és informalitásba szorult értelmiségi csoportok egymással *küzdenek* a leszűkített politikai arénában a nyilvánosság előtt, olyan témákban, mint például a „népi-szociográfus nemzedék generációs harca az *irodalmi mamelukokkal*.” Ellenfelük a *Nyugat* előttük járó nemzedéke: Hatvany Lajos, Osváth Ernő és Ignótus Pál, akik finanszírozzák és *uralják* a folyóiratot, amelyet a Baumgarten Ferenc halála utáni irodalmi díjak kiosztása körül fakadó viták is fokoznak. Ignótus Pál Babitsnak nem bocsátja meg, hogy apját, Ignótus Hugót kiteszi a *Nyugatból*, és azt, „*hogy az „öreg” Ignótus nevét levették a Nyugat címlapjáról.*”¹⁸

A másik jelentősebb probléma a a népi írók körül az „*Új Szellemi Front*” dörgölődése a hatalomhoz. Ennek előzménye, hogy Gömbös Gyula meghívja magához a népieket egy vacsorára Zilahy Lajoson keresztül, látszólag azért, hogy politikai programjának megírásában segítsenek. A történelem más jellegű és érdekű *aktákat* sodor Gömbös asztalára, s emiatt a népiek kiesnek a pártfogásból. Később, a kifulladás-közelében a *baráti körök* azon elmélkednek, hogy mi a szocializmus, a faji szocializmus és a harmadikutasság, illetve ki, avagy mi a *nép*, ki képviseli őt, és kinek a tulajdonában van a morális mérőpálca. Ez heves indulatokat gerjeszt mind a két oldalon, *lezsidózva* illetve *leparasztozva* érzi immáron mind egyikük magát és egymást.¹⁹

Az urbánusok lapjai (*Magyar Hírlap*, *Esti Kurír*, *Az Újság*, *Századunk*, *A Toll*) és a népiek folyóirata (a *Válasz*) is belesodródna a mind elkeseredettebb vitába, meggyorsítva ezzel a két mozgalom polarizációját. Ez volt az az időszak, melyben minden szerzőnek választania kellett népi vagy urbánus, „*Szép Szó*” vagy „*Válasz*” között, mert *kívül* egy értelmiséginek sem volt hely, s ha netán valaki nem választott *önként*, azt mások

¹⁴ Szabó A. Ferenc: Körkérdés a népi-urbánus ellentétről Századvég, 1990/2. 271.o.

¹⁵ (id.) Práczi István: Kémjatszámak, Kárpátia Stúdió Bp. 2014.

¹⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=lsFez5Yn5zc> 14:38

¹⁷ VÁLASZ 1934-1938 (1986), Lélegzetvétel. VÁLASZ 1946-1949

¹⁸ Antal Gábor: Szerény jegyzetek a „népi-urbánus vita” irodalmi „forrásvidékéről” Századvég 1990/2. 158.o.

¹⁹ A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947. (Vál. és szerk. és utószó: Nagy Sz. Péter) Rakéta. Bp., 1990. 7-491. o.

sorolták be valamelyik *csoportha*, billogot égetve az ellenfél homlokára.

Németh László, aki meghatározó szerepet játszik a népi-urbánus vitában, 1934 folyamán többször is a sajtóviták közepébe kerül, kritizálják mindkét oldalról, köztük Móricz Zsigmond is, aki úgy véli, Németh írásai, a „*Sznobok és parasztok*”, valamint az „*Östehetség*” súlyos támadás a paraszti írók ellen. Némethnek napjainkig *sugárzó* hatással ér fel üzenete is: „*ma magyar nyelven két nép fejezi ki magát.*”²⁰ 1939-es „*Kisebbségben*” című írásában arról értekezik, hogy a tradicionális magyar vezető rétegek erkölcsi gyengesége okozta a XIX. században a nyugati ideológiák átvételét. A *jött magyarok*, a *félmagyarok* és az *asszimilánsok* a fejlődés kizárólagos haszonélvezői, elfoglalják az értelmiségi pozíciókat, ami által túlrprezentálják e réteg társadalmi súlyát és számarányát. A szerző célja szerint a magyar irodalom felvirágoztatására törekszik.

Fejtő Ferenc értékelése szerint a *Kisebbségben* azért volt kártékony írás, mert a magyarságnak *nagy szüksége volt arra, hogy kisebbségi helyzetében megerősödjék, és gazdagodjék újabb elemekkel, ő akkor* [Németh László 1939-ben – a szerk.] *tovább szűkítette ezt a már Trianon által úgysis leszűkített magyarságot.*²¹ Németh László remélte, hogy író társaival együtt megteremtheti az erkölcsi alapú nacionalizmus alapjait, illetve felrészhatja a veszélyben lévő nemzetet, tanulmányaiban a magyar kultúra különleges tartalmait keresi, helyet kap benne a zsidó problematika is. A vitázótárs, Hatvany Lajos, a Nyugat-nemzedék emblemikus alakja „*A szellem különítményesei*” című válaszában tovább mérgecsíti a vitát, melyben a társadalmi összefüggésekre mutat rá; Németh szerint a magyar író akkor teljesít *magyar kötelességet*, ha a vezető pozíciókban lévő *jöttmagyarokat* kicserélni igyekszik. A népi-urbánus diskurzus személyeskedésbe csap át. Hemzsegek az elfogult, torzító megállapítások. A népiek az urbánusokat a magyar nemzethez érzéketlen, a sorskérdéses időszakokban *idegenként* viselkedő és más értékeket képviselők csoportnak tartják. Viszontásul a nacionalizmust és az antiszemitizmust vetik az urbánusok az *ősmagyaroktól* leszármazottak szemére. A nemzeti függetlenséget és a társadalmi egyenjogúsítást képviselő csoportok szétválnak. A két tábor szembefordul egymással. Nem sikerül a nemzeti, a szociális és a demokratikus hármas értéket egységbe foglalniuk. Mindkét értelmiségi csoport a progresszivitás híve, antifeudálisok, a *nemzeti-rendi* Magyarországi kritikusai, és sürgetik a centrumhoz történő felzárkózást, a polgárosodást.

A II. világháborút követően kétpólusú világtrend alakul ki. Ez a népi-urbánus vitára is hatást gyakorol: tabuvá válik az antiszemitizmus, és a nemzeti célokról sem lehetséges a

közbeszédben szabad vitát folytatni. A XX. században indult magyar reformmozgalmak, a népi-urbánus *szellemi erjedés* a Rákosi-féle tabusító politika hatására visszazorul. Az 1956-os forradalmat követő megtorlás Nagy Imre és társainak kivégzésével kétségtelenné teszi az önálló magyar politikai cselekvés lehetetlenségét. A megtorlás időszakában a bebörtönzöttek és kivégzettek között bőven találunk mindkét szellemi áramlatot következőket képviselő áldozatokat.

A *szellemi erjedés*, a reformmozgalmi gondolatok az emberi szívekben, lelkekben tovább élnek. A forradalmat követő években a zsidóellenes előítéletek is megmaradnak. Az ötvenes évek lefojtott antiszemitizmusa a Kádár-korszakban *alakváltozáson megy keresztül*, miközben szovjet- és kommunistaellenes színezetet is kap a kádári szocializmus évtizedeiben, ami az 1990-es rendszerváltozás alatt és után sem tűnik el.

A 60-as évek, az emelkedőben lévő globális gazdasági ciklus, a jóléti államok és puha diktatúrák időszaka, amit a liberalizálódó piac, a szabadabb kulturális és tudományos élet jellemez. A politikai megbízhatóság, a *káderkiválasztás* szempontjai mellett a szaktudást is kezdik preferálni az állampárt berkeiben. Újra közbeszól – az ismétlődő ciklikusság nyomán – a túltermelési válság a *centrumban*, melynek hatására, a 70-es évek elején *megtörpanás* következik be a félperifériás Keleten, ahol a gazdasági és társadalmi reformok ellenzői kerülnek a hatalmi pozíciókba.

Globális jelenség a hatvanas és hetvenes években a gyarmatbirodalmak megszűnését követően az el nem kötelezett államok (Egyiptom, Indonézia, Jugoszlávia) fellépése, a világméretű békeharc, mely *megcsillantja* a kommunista tábor számára azt, hogy politikai akarátát rákényszerítse az egész világra. A *magyar Ugaron* stabilizálódik Kádár János és rendszere, amely követi a szovjet modellt. A megtorlást és elhallgattatást követő amnesztia (1963) utáni konszolidációt követően ismét lehet reformvitákat folytatni, s ezek hatására beindul a modellváltás előkészítése. Tanulmányok, koncepciók születnek a továbblépés lehetséges útjairól, az államszocializmus megreformálásáról, amelyben Nyers Rezső politikai reformtörekvései mellett a legmesszebb Liska Tibor öntörvényű gazdaságelmélete jut el.

A gazdaság-irányításban bekövetkezett reformok időszaka, ahogy azt Bihari Mihály nevezi, a „radikális reformkorszak” több szférára is kiterjed. Sőt, az érdekeltségi viszonyok dominanciája, a vele együtt járó vállalati önállóság is szembetűnő lesz. A hazai konjunktúra és a világgpiaci növekedés összhangba hozható; a külkereskedelmi mérleg és a cserearányok is kielégítően alakulnak.

²⁰ Németh L. (1927/28) és (1992). Idézi: Fejtő Ferenc: „Ma magyar nyelven két nép ír.” (1990) 121. Ld. még ugyanitt a 46. sz. jegyzetet 140. o.

1973-1978 között *ismét* megtorpannak a reformok. A külföldi *hatások*, melyek hol erősebben, hol gyengébben befolyásolják a reformtörekvéseket, Magyarországon is jól megfigyelhetőek. A csehszlovák és lengyel események miatt az ottani reformpolitikák kudarcjai adnak muníciót a reformelleneseknek, ott és idehaza egyaránt, reformfékező hatása van a brezsnyevi politikának is. Leszek Kołakowski 1971-ben azt gondolja, hogy létrejöhetnek a regnáló, de az egyre gyengülő hatalom mellett olyan civil szervezetek és mozgalmak, amelyek kikényszeríthetik a változásokat. Adam Michnik e gondolatot folytatva arra szólítja fel a reformértelmiséget, hogy a munkásságra támaszkodva és programot adva gyakoroljon közvetve nyomást a hatalomra, hiszen az ettől a társadalmi osztálytól tart a legjobban. Másrésztől azt állítja Michnik, hogy a revizionisták nem akarnak kilépni a kommunista párt kereteiből, hanem belülről kívánják a pártot demokratizálni és a józan ész irányába terelni, mégpedig azzal a szándékkal, hogy a pártban e törekvés eredményeként a progresszív eszmék váljanak majd irányadóvá. A reformok megtorpannak ugyan, mégsem lehet leállítani és visszafordítani az eseményeket. Magyarországon – keleti környezetéhez képest – növekszik az életszínvonal, az újraelosztás és a tervgazdálkodás racionalizálódik, valamint az érdekviszonyok is bővülnek a gazdaságban. Kialakul egy *sajátos politikai patthelyzet*, mert a politikai reformerők még nem képesek az egyre kvalifikáltabb, a *tudást termelő és ideológiát gyártó* értelmiségi rétegre áthelyezni a politikai súlypontot.

A Kádár-rendszer 70-es éveinek időszakában felvetődik a kérdés: reformálható-e az államszocializmus, illetve szabad-e ellenzékiként a rendszerben bármiféle szerepet vállalni? Csak néhányan gondolják úgy, hogy kivonulnak a hatalom intézményeiből, és ezzel párhuzamosan elkezdnek egy, a civilmozgalmakra épülő újpolgári társadalmat építeni, kényszerítve az államszocializmust először a gazdasági, majd aztán a politikai reformok végrehajtására. Természetesen nem maradnak el a számonkérések, retorziók sem az elégedetlenkedőkkel szemben; ekkor kerül sor például a Lukácsiskola, -óvoda elszámoltatására is, vagy Konrád György és Szelényi Iván elűzetésére a közéletből – Szelényi esetében az országból is.

Ezekkel a represszív intézkedésekkel a reformok ellenzői a népi-urbánus értelmiségi köröket *ismét* kizárják az intézményi pozíciókból. Így marginalizálódnak a reform-marxist-

áknak nevezett társaságok. A párhuzamosan működő népiek csoportja Illyés Gyula vezetésével folytat – váltakozó nyilvánosságú – párbeszédet a hatalommal, ennek ellenére gondolataik, eszméik nem jutnak el a *néphez*, mivel nem rendelkeznek azokkal az alternatív fórumokkal, melyeket a hatalomból kizárt urbánusok maguk próbálnak megteremteni. Az urbánusok sajátos, valóságfeltáró kezdeményezéseikkel, a mélyszegénység vizsgálatán keresztül, a Szegényeket Támogató Alap létrehozásával elérik a *népet*.

A 70-es évek végétől a reformok felgyorsítása teszi ismét láthatóvá, hogy a gazdasági reformok korábbi megtorpanásának oka a politikai viszonyokban keresendő. A nemzetközi pénzügyi intézményekhez való csatlakozás, a világgpiaci folyamatokba integrálódás, a 60-as évek óta Nyugatról folytatódó *fellazító politika* is támogatja a reformtörekvéseket Magyarországon. Sőt, az 1975-ben aláírt Helsinki Záróokmány, amely az eszmék szabad áramlásának elvét is deklaráló nemzetközi jogi egyezményként új alapot teremtett arra az ideológiai offenzívára, amely a nyugati polgárosult életformához, a demokrácia és a pluralizmus értékeihez, a különféle nézetek hirdetésének szabadságához kapcsolódott.

1979-ben meghal Bibó István. Temetése összehozza a népieket és az urbánusokat. 1978 őszétől folytatott informális együttműködésük eredményeként megszületik a Bibó-emlékkönyv.²² Ezt követően – fittyet hányva a *bibói igazságra*, hogy *eltorzult* társadalmunkban ott rejlik az antiszemizmus veszélye – az 1985-ös monori találkozót követően a versengő vetélytársak ismét ellenfelekként válnak. Nem új jelenség, hogy ellentétek újra és újra kieleződnek, hiszen a *háttérből* a hatalmi intézmények – hol nyíltan, mint Gömbös, hol óvatosabban, mint Kádár, avagy egyoldalú támogatással, mint Pozsgay Imre tette – időnként ugyan, de határozottan beleszólnak e párbeszédbe.

A 80-as évek közepére válnak a konfliktusok tartóssá. Nyíltan meg is jelennek a radikális, a rendszert elemeiben kritizáló bírálatok. Ennek hatására fogalmazódik meg a közismert felszólítás, hogy „*Kádárnak mennie kell!*”²³ Az ország eladósodása és vele összefüggésben az életszínvonal romlása, a *régiek* rendszerükhöz ragaszkodó és azt konzerváló igyekezete mind azt mutatják, hogy tovább ez így nem mehet. MSZMP-értelmiségiek, reformerek töprengenek Magyarország válságos helyzetének kérdése fölött, miközben a Szovjet Kommunista Párt Mihail Szergejevics Gorbacsovot főtitká-

²¹ Fejtő (1990) 122.o.

²² Bibó emlékkönyv. Szerk.: Bence György, Csoóri Sándor, Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Halda Alíz, Kenedi János, Kis János, Réz Pál, Szűcs Jenő, Tordai Zádor, Tornai József - sokszorosított, samizdat gépirat - [1979]. Változatlan szövegű kiadás: Bibó emlékkönyv I-II. Századvég Bp. - Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. 1991. 5 - 406. + 7 - 453. o.

²³ Kis János: Válságban cselekedni. In.: Társadalmi szerződés. Első rész Beszélő különszám 1987/2. (20. sz.) 1987. június. Kötetben: Beszélő Összkiadás. 1984-1987. S. a. r.: Havas Fanny. AB-BESZÉLŐ Bp., 1992. II. köt. 755. o. Maga a mondat, a Társadalmi szerződés első mondata Haraszti Miklós leleménye.

rává választja. Sokan tisztában vannak a valós magyar adóságállomány mértékével. Sőt azzal is, hogy a Szovjetunióban van valaki, akit úgy hívnak, hogy Gorbacsov, és érdemes lesz rá odafigyelni.

Az MSZMP *haldoklása* közben az állampárt lassú szétesése kiegészítője és nem meghatározó tényezője a társadalmi változásoknak. A budapesti értelmiség legkülönbözőbb rétegeiből verbuválódott reformkörök közös jellemzője az értelmiségi lét és az elhatározás, hogy a politikai folyamatok aktív befolyásolásával ténylegesen politizáljanak. Az *újra* megjelenő tudást termelő és ideológiát gyártó értelmiségiek – a már ismert népi és urbánus jelmezben, rejtjeles üzengetéssel elkendőzve – folytatják az évszázados valós ellentétet generáló vitát. A politikai frontok újra elkülönülnek ugyan, kezdetben mégis esetenként ugyanazok alakítják a reformkört és az MSZMP-n kívüli ellenzéki szervezeteket. Közös cél: a *nép*, a *kisember* érdekeit össze kell hangolni a vállalkozók érdekeivel, valamint a szabadfoglalkozású értelmiség által képviselt értékekkel. A 90-es évek fordulópontján, a demokrácia születésének közegében az újra szerveződő és politizáló népiek és urbánusok közötti diskurzus kitör a belterjességből és találkozik a polgárosodni vágyó társadalom igényeivel.

Az *átkos* rendszer bukásával, a nyílt antiszemita politikai eszközként jelenik meg a posztkommunista társadalmakban, így Magyarországon is. Antikommunista boszorkányüldözés álcája alatt veszi újra kezdetét a népi-urbánus vita. Negyvenöt évvel a II. világháború után az antiszemita nyelv és antiszemita világnézet életben tudott maradni abban a rendszerben, amely hivatalosan elítélte és tabusította az antiszemita ideológiákat, és jogilag szankcionálja azok képviselőit. Az *atavisztikus nacionalizmus* fagyasztott állapotából hirtelen felenged, és ennek oka, hogy a kommunista rendszerek nem teszik lehetővé sem az államnak, sem pedig a társadalomnak, hogy nyíltan szembesüljön a múltban történekekkel. A szabad véleménynyilvánítás hatására egyes társadalmi csoportok a régi ideológiák és ellenségképek felé fordulnak és elkezdik használni mindennapjaikban a *régi* kifejezéseket. Megjelenik ez a népiek és urbánusok szóhasználatában is, miközben a szembenállásuknak egy régebbi hagyománya is *feléled*, mégpedig a *keresztény antijudaizmus*, amely átfordul *politikai antijudaizmussá*.²⁴

Az urbánusok és a vidéki *talpasok* között létező kulturális, valamint mentális különbségek újra kiéleződnek. A szociális kérdésekben a népiek szerint az urbánusok kevésbé érzékenyek, mint ők. A hatalmi harc, egymás provokálása és a konfliktust kiváltó ok valójában az, hogy ne engedjék a budapesti *urbánus vízfej*et rátelepedni a vidékre. A népiek – *megmaradva*

a harmincas évek klasszikus hagyományainál – továbbra is az alul lévőket, a parasztságot, a dolgozó réteget tartják az új társadalmi rendszer örökösének. A rendszerváltozást a magyarság régen áhított felemelkedésének tudják be, s e tekintetben az etnikai szempontok kidomborítását sem tartják elhanyagolandónak. Szerintük az ország kevésbé törődik az *alul lévő*ekkel, és a nemzeti identitást sem a Kelet-Nyugat keretei között látja megvalósítani az Antall-kormány, hanem a keresztény-katolikus nyugati hagyományokhoz kötődően igyekszik mérsékelten és demokratikusan előmozdítani azt. A Csurka-féle népi radikálisok az *idegenek*, a *liberál-bolsevikok*, az urbánusok kiebrudalását követelik a hatalomból és az ahhoz kapcsolódó intézményekből úgy, hogy helyükre a népi magyarság képviselőit juttassák pozíciókhoz.

Ebben az epizódban a népieken belüli polarizálódás alapkonfliktusa a modernizáció, illetőleg a nemzeti érdekek elsődlegességét hangsúlyozók között feszül. A kérdés számukra *újra* az, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszerek nyugati uralma alá kerülést, vagy Kelet és Nyugat között maradvá, függetlennek maradvást tekintsék – akár a miniszterelnökkel szemben is – támogatandó kormányzati politikának. A belső küzdelem és a radikális népiek háttérbe szorulása után az MDF-ben nemzeti-keresztény-liberális irányzat bontakozik ki, amelyet az akkori *polgári liberális urbánus* ellenzék is elfogad. Eme két erő közötti *Spannung* határozza meg az időszak politikai hangulatát, mind a pártviszonyokban, mind pedig a politikai-társadalmi közéletben egyaránt, a harmadik szereplő, az MSZP karanténból való kiszabadulásáig. Ehhez járul hozzá az SZDSZ-hez kapcsolódó értelmiségiek által életre hívott Demokratikus Charta. Az *antikommunista* SZDSZ-hez való közeledéshez az MSZP liberális és szociáldemokrata tagozata adja meg a biztos *lökést*. Ezzel az MSZP belső népi-urbánus vitája egy csapásra eldőlt az urbánusok javára.

A fiatal liberálisok nem fogadják el és kimondottan károsnak tartják a népi-urbánus ellentét mentén történő politizálást. Véleményük szerint ennek intézményesítése hátrányt jelent Európához, a *centrumhoz* való felzárkózásban, Magyarország moderné válásában. A politika fintora, hogy a Fidesz *modernizációs* törekvése, a *hármás felállás* és a nyugati *váltópárti modell* honosításának igénye okozta belső feszültséget a fiatal demokrata pártban, éppen a következetesen elutasított *magyar hagyomány*, a népi-urbánus törésvonal mentén. Miután távoznak a Fidesz urbánusai az SZDSZ-hez, a megmaradt fiatal demokrata pártvezetés nemzeti orientációjú irányzat felé fordul, amely 2013-ban jut el az *illiberális állam* kinyilatkoztatásához. Ez az irányzat jut el a hatalom teljes birtoklásához 2010-ben.

²⁴ Interjú Wiener Györggyel. In.: Grossmann Vilmos: A 80-as évek MSZMP-reformgondolkodói és reformerei. ELTE Szakdolgozat 2014.

Arra a kérdésre, hogy tartósan miért nem a klasszikus nyugat-európai ideológiák mentén alakul a magyar szellemi közélet és miért a liberális – illiberális törésvonalat erőlteti, hosszú a válasz: az ország évszázados *látványos* ipari fejlődése és felemás Nyugat-orientáltsága ellenére sem tud megszabadulni a feudális szellemi beállítottságtól. Ebben a felfogásban a polgárság sem más, mint *politikai termék*. Amikor a kormányzat önmagát *illiberálisnak* nevezi, e mögött egy feudális mentalitással bíró *urazó magyar* kaszt lakozik.²⁵

A múlt látszólagos birtoklója a történelem sajátos értelmezésével, olykor meghamisításával teremt maga számára ethoszt, miközben gondolkodása és magatartása nem különbözik a haszonelvűség hagyományosan liberális eszméjétől. Közben a félkész állapotú polgárosodásban rekedt és megbénult ország vezetésének szüksége van a kapitalizmusra, hogy tőkét és erőforrást biztosítson a feudalizmusból áthagyományoztatott és általuk *modernizált* hűbéri rendszer fenntartásához.

A népi-urbánus ellentét egy fejlődésében eltorzult társadalom terméke, melyben a polgárosodás *organikus együtt fej-*

lődése a kapitalizmussal rendre elmaradt. A szakadék Nyugat-Európa és Magyarország között – ahogy azt Bibó 1945 nyarán-őszen értelmezi – „*a hazai polgári fejlődés visszamaradottsága miatt túlságosan nagy*”²⁶ Az a hit, hogy Európán kívül, a *centrumról* leválva is lehetséges tartós és hosszú távú fejlődés, mégpedig *illiberális* közegben, természetesen tévedés. Egy Európához *asszimilálódott* polgár a mindennapjaiban éli meg az egyenlő szabadság, az egyenlő bánásmód és a jogállamiság jótékony hatásait.

E polgár attitűdje öngondoskodó és a társadalom teljességébe tagozódó. Pontosan tudja – amit a félperifériás *magyar ugaron* még nem tudnak –, hogy a kölcsönös segítségnyújtás természettörvénye erősebb, mint a zárt és privilégiumokra épített, erőszakosan centralizált hatalmi berendezkedés. Szélényi Iván negyedszázaddal ezelőtti megállapítása szerint *a kommunizmus legnagyobb vétké a hazai polgárság szétzúzása volt.*”²⁷ Esterházy Péter szerint: *személyes kivételek mindig vannak, nincsenek urak, de néhányat azért ismerünk, úrinőt is (a hölgy szó használata jól mutatja a zavart katyvaszt), polgárság sincsen, de polgárok, elenyésző számban, vannak.*²⁸

BIBLIOGRÁFIA:

Agora: https://www.youtube.com/watch?v=zRgMBu_HSjA

Arisztotelész, 1971: Nikomakhoszi etika. Bp. Magyar Helikon

Ágh Attila – Géczy József – Sipos József 1999: Rendszerváltók a baloldalon 1988-89. Bp. Kossuth

A zsidóság és a népi-urbánus vita. Hamburger Mihály és Várdy Péter beszélgetése Fejtő Ferencsel. In.: *Századvég* 1990/2. 106-140. o.

Bihari Mihály, 1987: Reform és demokrácia. Budapest: *Medvetánc*, Az ELTE-MKKE

Bihari Mihály, 2005: Magyar politika 1944-2004. Bp: *Osiris*

Csécsey Imre: Világos pillanat. Antiqua, Bp. 1946.

Elek István, 2009: Rendszerváltoztatók húsz év után. Bp.: *Magyar Rádió Zrt. – Heti Válasz Lap- és Könyvkiadó*

Enyedi Zsolt – Körösi András, 2001: Pártok és Pártrendszerek. Bp: *Osiris*

Ferge Zsuzsa, 1980: Társadalompolitikai tanulmányok. Bp: *Gondolat*

Fischer Ernst, 1966: Művészet és koegzisztencia. Számozott könyv 227.

Gagy Ágnes – Kovai Melinda – Pinkasz András: Népi-urbánus vita, és hogyan lépünk túl rajta – videofelvétel – <https://www.youtube.com/watch?v=4xv3LAXwM0E>

Grossmann Vilmos: A 80-as évek MSZMP-reformgondolkodói és reformerei. 2014. ELTE-szakedolgozat

Kimmel Emil, 1990: Végjáték a Fehér Házban. (A helyettes szóvivő titkai). Bp. *Téka*

Krausz Tamás 2010: Tézisek a rendszerváltás történeti értelmezéséhez. *Eszmélet*, 88. sz. 80. o.

²⁵...ami miatt annyira fölháborító lesz az uriz, a sokmillió Porsche, a kormánynak a Várba költözése (szolgáltató állam?), a gyerek nevére íratott ingatlanok, a „széles körű családi összefogás”. Hanem inkább a gőg. Az arrogancia, a dölyf és pökhend. Ezek mint a demokrácia ellentettje. Nem beszélünk meg semmit senkivel, önmagunkkal sem, tesszük, mert tehetjük... (Esterházy Péter: A vereség hvg.hu 2014. december 26.)

²⁶ Szélényi Iván: Körkérdés a Népi - Urbánus ellentétről *Századvég* 1990/2. 276. o.

²⁷ Szélényi Iván: Körkérdés a Népi-Urbánus ellentétről *Századvég* 1990/2. 279.o.

²⁸ Esterházy Péter (2014) uo.

- Kuhn Thomas S. 1984: A Tudományos forradalmak szerkezete. Bp: *Gondolat*
- Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László, 1988, 1990: Magyarország Politikai Évkönyve. Bp. AULA – OMIKK
- Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László, 1998: Magyarország évtizedkönyve. A rendszerváltás (1988 – 1998). I–II. Bp. Demokrácia-kutatások Magyar Központja Alapítvány
- Lakner Zoltán, 2011: Utak és útvesztők. Az MSZP húsz éve. Bp: *Napvilág*
- Lázár István (szerk.), 1989: Új Márciusi Front. Bp: *Mozgó Világ*
- Michnik Adam, 1996: Gondban a bohóc. Pozsony: *Kalligram*
- Mocsáry József, (1990) Hogyan lopjunk gyárat? *Eszmélet*, 3. sz. 43. o.
- Népiek és urbánusok – Egy mítosz vége? A *Századvég* körkérdése a népi-urbánus ellentétéről. Bev.: Gyurgyák János [141-143.] *Századvég* 1990/2 sz. Bp. 141-307. o.
- Németh László: Faj és irodalom. Előadás a Társadalomtudományi Társulat 1927. december 23-i ülésén. *Napkelet*, 1928. január 1. In.: Sorskérdések. Németh László életmű sorozata. *Szépirodalmi – Magvető* Bp., 1989. 35. o. Utánközlés: N. L. A minőség forradalma – Kisebbségben I-II. köt. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. *Püski*, Bp., 1992. I. 13-30. o.
- Nyers Rezső, 1988: Útkeresés – reformok. Bp: *Magvető*
- Ripp Zoltán, 2009: Eltékozolt esélyek? A rendszerváltás értelme és értelmezései. Bp *Napvilág*
- Ripp Zoltán, 2006: Rendszerváltás Magyarországon 1987 – 1990. Bp: *Napvilág*
- Schlett István, 2009: A politikai gondolkodás története Magyarországon 1–2. Bp. *Századvég*
- Sipos József, 2009: Pártállambomlás, Csongrád megyei reformszocialisták 1988–1989. Szeged: Bába Kiadó
- Immanuel Wallerstein: World-systems Analysis: An Introduction (*Duke University Press*, Durham and London, 2004.) Magyarul: I. W.: Bevezetés a vilárendszer-elméletbe. Ford.: Koltai Mihály Bence. *L'Harmattan* Bp. 2010. *Eszmélet-kiskönyvtár*, Sorozatszerk: Lugosi Győző
- VÁLASZ 1934-1938 (Vál., szerk., utószó: Széchenyi Ágnes) *Magvető*, Bp., 1986. 7-672. o.
- Széchenyi Ágnes: Lélegzetvétel. Válasz 1946-1949. *Argumentum*, Bp., 2009. 7-300. o.

TÓTH ANDRÁS¹ ÉS BARCZIKAY TAMÁS²

A konzervativizmus pénzelmélete

Jelen írás Carl Menger *A pénz eredetéről* című pénzelméleti munkájához nyújt eszmetörténeti alapot. A pénzelmélet a gazdaságban használt fizetőeszközök elemzésének tudománya. Célja, hogy meghatározza a valuták különböző funkcióit, és képes legyen a pénz mint sajátos gazdasági jószág reálgazdasági hatásának magyarázatára. Írásunk áttekinti Menger munkásságát és hatását a kortárs közgazdaságtanra, majd főbb műveit a közölt fordítással összekapcsolva kontextusba helyezi Menger pénzelméletét.

A közgazdaságtan első nagy paradigmaváltása a marginális forradalom nyomán született meg, az Adam Smith nevével fémjelzett klasszikus iskola megszületése után egy évszázaddal. Az 1870-es évek első felében három nagy közgazdász, az osztrák Carl Menger, a francia Leon Walras, aki a Svájcban alkotott, és a brit William Stanley Jevons párhuzamosan, egymástól függetlenül, hasonló szellemben újraalapozták a közgazdaság alapvetését jelentő értékelméletet. A marginalitás, a határhaszon elméletének felfedezése egyben szemléltváltást is jelentett a közgazdaságtudományban: míg a klasszikus iskola a nemzetgazdaságok hosszútávú fejlődésre összpontosító makro-szemléletű közgazdaságtan volt, addig az új marginális elméletek az egyén, az emberi döntések magyarázatát tették meg a közgazdaságtan fő kutatási kérdésévé. Az új elméleti megközelítés újragondolta a közgazdaságtan klasszikus kérdésköreit (Heller, 1944). Menger munkássága elsősorban az érték- és árelméltre, illetve ezeken keresztül a pénzelméletre terjedt ki.

CARL MENGER (1840 – 1921)

Carl Menger doktorátusát a Bécsi Egyetemen, az 1871-ben megjelent *A közgazdaságtan alapelvei* című tankönyvével szerezte meg. A könyv megjelenése után állást kapott az egyetemen. Ez az a könyv, amellyel Menger hozzájárult a marginális forradalomhoz: a módszertani individualizmus, a szubjektív értékítélet és döntés kulcsszerepének felfedezésével a gazdasági döntésekben. A mengeri határhaszon elmélet alapja az egyén szubjektív, csak rá jellemző értékítéletei alapján meghozott gazdasági döntése. Menger a könyvet övező heves viták miatt professzori kinevezését csak 1879-ben kapja meg (Schulak – Unterköfle, 2011), s elméleti hoz-

zájárulása a közgazdasághoz munkatársai és követői révén váltak részévé a közgazdasági gondolkodásnak. Legfontosabb követői közé tartozott Eugen Böhm Bawerk, Friedrich Wieser, Knut Wicksell, Ludwig von Mises és Friedrich von Hayek. A Wieser-tanítvány, Joseph Schumpeter munkássága is elképzelhetetlen Menger hatása nélkül. A mengeri szemlélet Max Weberen keresztül, akire nagy hatással volt Menger elmélete, a modern szociológiába is beépült.

Menger elsősorban a javakra vonatkozó emberi értékelés szubjektív voltának következményeit elemezte a csere folyamatában, s ennek során megalkotta saját pénz-elméletét is. 1892-ben, harminchét más kutatóval egyetemben, szorgalmazta az osztrák pénzreformot, az aranyalapú pénzrendszerre való áttérést. Részt vett a pénzreform munkálataiban, s véleményével hozzájárult annak sikeres bevezetéséhez. Ennek kapcsán született meg *A pénz eredetéről* című rövid esszéje.

ÉRTÉKTŐL A PÉNZIG

A pénz eredetéről esszé megértéséhez Mengernek *A közgazdaságtan alapelvei* című írásáig kell visszamenni az időben. Ennek a könyvnek a pénzelmélettel foglalkozó nyolcadik fejezete ugyanis a későbbi önálló esszé alapvetésének tekinthető. (Az Athenaeum konzervatív szemle olvasói e könyvre való utalásokkal már korábban találkozhattak e lap hasábjain – A szerk.)³

Menger könyvének, ami egy tankönyv volt, a felépítése szigorú rendet követ, aminek során, mint egy házépítés rendje, Menger eljut az alapok kiásásától a tetőkoszorú berakásáig, hogy az általa kialakított közgazdasági elmélet minden eleme logikusan egymásra épülve egységes épületet alkosson. Az egész mengeri gondolatmenet nélkül lényegében lehetetlen megérteni a pénz mengeri koncepcióját.

Menger szerint, ahhoz, hogy egy tárgynak értéke legyen, vagyis hogy gazdasági jószág legyen, az szükséges, hogy legyen rá emberi igény, és ne álljon korlátlan mértékben rendelkezésre.

Menger két kategóriába csoportosítja a gazdasági jószágokat, a javakat annak alapján, hogy milyen viszonyban állnak a fogyasztással. Az egyik csoportot az elsőrendű javak alkotják. Az elsőrendű javak azok a javak, amelyek közvetlenül

¹ MTA Politikatudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

² BCE Világgazdasági Intézet, Phd hallgató

³ Tóth András: A konzervatív közgazdaságtudomány születése. Athenaeum konzervatív szemle 2. szám és Tóth András: A marxizmus tündöklése és csendes elmúlása. Athenaeum konzervatív szemle 3. szám.

alkalmasak valamilyen emberi igény kielégítésére. A modern közgazdasági nyelvezetben fogyasztási javaknak nevezzük ezeket a javakat. A másik kategória a *magasabb rendű javak*, amely csoportba tartozó javak nem képesek közvetlenül emberi fogyasztási szükségletet kielégíteni, hanem az elsőrendű javak inputjai, alapanyagok, részegységek, alkatrészek, amelyeket a termelés során felhasználunk az elsőrendű – fogyasztási – javak előállításához. Menger a magasabb rendű javak között is megkülönböztetett rangsort, annak érdekében, hogy meghatározza helyüket a termelési láncban. Ha például egy számítógépet veszünk, mint elsőrendű jószágot, akkor az ahhoz kapcsolódó egyik másodrendű jószág lehet a processzor, harmadrendű pedig a processzor előállításához szükséges chip, és így tovább egészen addig a bányáig, ahol a chiphez szükséges szilíciumot bányásszák.

Mivel emberi igények az azt kielégíteni képes elsőrendű javak, modern kifejezéssel élve, a fogyasztási cikkek iránt vannak, ezért az adott fogyasztási cikk előállításához felhasznált magasabbrendű javak értéke viszont attól függ, hogy milyen értéket képvisel a végtermék, a fogyasztási cikk.

A könyv harmadik fejezetében tárgyalja Menger az érték fogalmát. A közgazdaságtanban az érték azt fejezi ki, hogy egy bizonyos jószágnak mekkora a szükségletkielégítő képessége. Menger legfontosabb hozzájárulása a közgazdasághoz, hogy értékelméletének alapjává az egyéni értékítéletet tette. Vagyis, az határozza meg egy jószág értékét, hogy a vevő számára mennyire értékes a megszerzése, s az eladó számára mennyire értékes a vevő által kínált cserejószág. A vevő által kínált érték és az eladó által elvárt érték között alakul ki a piacon az eladásra szánt jószág értéke. Az érték a mengeri szempontból nézve nem valamiféle benső tulajdonsága egy jószágnak, hanem csakis a potenciális vevő(k) érték-ítélete által alakul ki, annak nyomán, hogy cserefolyamatban az eladó értékesebbnek tartja a vevő(k) által felajánlott csereárut vagy csereáru-mennyiséget, mint az általa eladni kívánt jószág értékét. Vagyis az érték az értékelő személyek szubjektív preferenciáiból fakad. A csökkenő határhaszon törvénye alapján minél többel rendelkezünk valamiből, annál kevesebbre értékeljük a készlet minden egységét, s annál kevesebb értéket ajánlunk fel egy újabb egység megszerzéséért ugyanabból az áruból.

Összegezve tehát az érték (1) az egyén szubjektív értékelésének és (2) a rendelkezésére álló objektív mennyiségének függvénye. Barter-csere az, amikor az eladó és vevő akkor tudja elcserélni egymásra a náluk levő jószágot, ha a vevő értékesebbnek tartja az eladó jószágát, mint a sajátját és fordítva, ha az eladó értékesebbnek tartja a vevő által felajánlott jószágot, mint az általa csereére kínáltat. Menger a csere alatt a gazdasági javak feletti rendelkezési jogok szabad akaratból történő kölcsönös átruházását érti, amely mindkét résztvevő felet hozzásegíti ahhoz, hogy szükségleteiket magasabb szín-

ten elégsék ki, úgy, hogy egy általuk értékesebb jószághoz jutottak egy számukra kevésbé értékes jószág átadásával. Emiatt mindkét fél úgy érzi, hogy jobban járt a cserével. A mengeri csereérték-elmélet pont az ellentettje a marxi értékfelfogásnak, ami azon alapult, hogy akkor jön létre csere, ha azonos értékű jószágok csereje történik meg. Menger érvelése szerint mi sem mutatja jobban, hogy nem azonos értékű jószágok csereélnék gazdát önkéntes csere esetén, mint az, hogy csak nagyon vonakodva hajlandó akár az eladó, akár a vevő visszacsereélni a már egyszer elcserélt jószágokat. Hiszen ha nem éreznék úgy, hogy jól jártak, s értékesebb dologhoz jutottak a cserével, akkor minden ellenkezés nélkül visszamondanák a cserét.

Az *árak* Mengernél csak a cserét megkönnyítő információk. Az árak a vevők és eladók közti sok-sok csere hatására alakulnak ki, amely cserek alapja a cserefolyamatban résztvevő egyének szubjektív értékítélete.

A hatodik és hetedik fejezetekben ismerteti Menger az árueleméletet. Valamely jószágot az tesz áruvá, hogy a birtokló el akarja adni, esetleg eladás céljára termeli, s nem pedig véletlenül megmaradt feleslegét cseréli el. Ez valójában csak egy ideiglenes kategória, mert amint végső felhasználó-jához kerül, megszűnik árunak lenni, és gazdasági jószággá válik. Minden áru eltérő fokú *eladhatósággal* vagy *piacképességgel* rendelkezik. Ez az eltérő fokú eladhatóság vagy piacképesség azt jelenti, hogy minden egyes árura eltérő kereslet van. Vannak árufajták, mint például a kenyér, amit nagy mennyiségben, szinte biztosan mindig el lehet adni szinte bárkinek, s vannak árufajták, például a mikroszkóp, amelyekre speciális kereslet van, s amelyeket kevesen vesznek, ritkábban, esetleg csak speciális városi piacokon lehet eladni őket. Vagyis az eladhatóság vagy piacképesség annak függvénye, hogy kiknek, hol és mekkora mennyiségben lehet eladni egy adott árut.

Menger pénzelméletének alapja annak felfedezése, hogy az az áru válik pénzzé, amelyik a legpiacképesebb, bármikor, bárhol legkönnyebben eladható, csereére felajánlható áru. A csere folyamatossá válásával kiemelkedett egy áru, amely azért válhatott pénzzé, mert az eladó elfogadta annak reményében, hogy ugyan maga nem tudja és akarja valamilyen közvetlen igényének kielégítésére (mint éhség, vagy hideg elleni védekezés) elfogyasztani, de biztos volt abban, hogy egy harmadik személy, egy másik eladó elfogadja az általa korábban elfogadott csere-árut, a pénzt, azért a fogyasztási cikkért, áruért cserebe, amire valójában szüksége van. Így a pénznek az a sajátossága, hogy sose veszti el árujellegét. Az a használati értéke, hogy csereértékként funkcionál cserek sorozatában, ahol mindig csak azért fogadják el, hogy aztán tovább cseréljék egy „igazi”, valóságos emberi igényt kielégíteni képes árura.

Menger a továbbiakban azt vezette le, hogy miért pont a

nemesfémek, az arany és az ezüst váltak a pénz formájává, miért az arany- és ezüstpénz lett a leginkább piacképes áru. Ennek során különösen fontosnak tartotta, hogy ezt az arany és az ezüst kémiai és fizikai tulajdonságai tették lehetővé, bárkinek „eladhatóak”, szinte bárhol és bármely mennyiségben.

A nyolcadik fejezetben tárgyalja Menger annak a problematikáját, hogy vajon kell-e az állam a pénz létrejöttéhez. Menger azt mutatta ki, hogy a cserekereskedelem során a szereplők arra törekedtek, hogy egyre magasabb piacképeségű árukhoz jussanak hozzá, hogy azok későbbi cseréjét megkönnyítsék. Innen már csak egy lépés a pénzhasználat felfedezése, ami ezért természetes módon következett be, spontán módon született meg sok-sok emberi interakció során, és ennek létrejöttéhez nem kellett az állam.

MENGER PÉNZELMÉLETÉNEK HATÁSA

Menger esszéje kiindulópontként szolgált az osztrák iskola, vagyis Menger követőinek pénzelméleti munkásságához, s közvetítőkön keresztül beépült a modern közgazdasági gondolkodás más iskoláinak elméleti keretébe is.

Menger egyik legfontosabb követője, Eugen von Böhm-Bawerk – aki Friedrich Wieserrel közösen az osztrák iskola második generációjának képviselője – vezeti be a közgazdaságtanba a kamatok kialakulásának türelmetlenségi elméletét. Ennek az elméletnek a kiindulópontja, hogy az emberek többre értékelik a mai fogyasztást, mint a holnapit. Emiatt a kamatfizetés ellentételezi a fogyasztás elhalasztását. Böhm-Bawerk elmélete Irving Fisher kamatelméletén keresztül részévé vált a modern neoklasszikus közgazdaságtannak (Samuelson, 1994).

Knut Wicksell, a stockholmi iskola megalapítója is Menger tanítványa volt, és pénzelméleti munkássága Böhm-Bawerk munkásságára épült. Wicksell természeteskamatláb-

elmélete szerint a bankok hiteltermeléssel eltérítik, csökkentik a pénz tényleges kamatlábát annak természetes (natúrális) értékéhez képest, ami árualapú pénz esetében alakulna ki. Keynes pénzelméletét a harmincas évek elején a natúrális kamat és hitelpénz kamatszintje közötti eltérésre építette fel. Keynes úgy remélte elérni a teljes foglalkoztatottságot, hogy hitelpénz alapú pénzrendszerben a kamatláb csökkentése révén lehet elősegíteni a gazdasági növekedést. Amennyiben a gazdaság a likviditási csapda állapotában kerül, akkor Keynes az állami keresletteremtést támogatta.

Knut Wicksell munkássága nemcsak a keynesi iskola alapjává vált, hanem kiindulópontja lett az osztrák iskola gazdaságválság-elméletének, amit először Ludwig von Mises fogalmazott meg, s később Friedrich von Hayek próbált megvédeni Keynessele szemben. (Sajnos) a nagy világgazdasági válság mélypontján Keynes álláspontja győzött a Hayek-Keynes vitában.

Ludwig von Mises Böhm-Bawerk tanítványa volt a bécsi egyetemen. Mises válságelméletét az árualapú pénz természetes kamatszintje és a hitelpénz attól lefelé eltérített kamatszintje közti különbségre építette fel, hasonlóképpen, mint két évtized múlva Keynes, csak éppen ellenkező következtetésre jutva a későbbi keynesi elmülethez képest. Mises szerint a hitelpénz-kibocsátással lenyomott kamatláb még nagyobb hitelboomot eredményez, aminek eredményeképpen újabb és újabb beruházásokba, termelésbővítésbe fognak a vállalkozók. A megnövekedett kereslet a beruházási javak inflációjához vezet, amely mindaddig tart, amíg ki nem derül, hogy valójában nincs valóságos kereslet és vásárlóerő a megnövekedett termelésre. Ekkor derül ki, hogy a hitellufi során létrejött beruházások egy része rossz beruházási döntés volt, s a következmény a gazdasági válság, a defláció, mindaddig, amíg az árak vissza nem állnak arra a szintre, ami arányban van a kereslettel. A misesi válságelmélet – részben Hayek közvetítésével – a modern osztrák közgazdasági iskola egyik legfontosabb elméleti kiindulópontja lett. ●

HIVATKOZÁSOK

Carl Menger (1871): *Principles of Economics*, Bécs Braumüller Kiadó

Carl Menger (1892): *Ot the Origins of Money*, *Economic Journal* 1892/2: 239–255

Eugen Maria Schulak – Herbert Unterköfler (2011): *The Austrian School of Economics: A History of Its Ideas, Ambassadors, and Institutions*, Ludwig von Mises Institute, Auburn, Alabama

Ludwig von Mises (1912): *The Theory of Money and Credit*, New Haven: Yale University Press, 1953. évi kiadás

Paul A. Samuelson (1994): *Two Classics: Böhm-Bawerk's Positive Theory and Fisher's Rate of Interest Through Modern Prisms*, *Journal of the History of Economic Thought*, Volume 16, Issue 2 October 1994, pp. 202–228

Tóth András (2015): *A konzervatív közgazdaságtudomány születése. Athenaeum konzervatív szemle 2. szám (I. évf. 2. szám).*

Tóth András (2016): *A marxizmus tündöklése és csendes elmúlása. Athenaeum konzervatív szemle 3. szám (II. évf. 1. szám).*

SZÉKY JÁNOS

Hidegháború-nosztalgia

A világ közvéleményének az a része, amely a liberális demokrácia hívének vallja magát, elhűlve olvasta a liberális demokrácia legfőbb felszentelt őreinek Fidel Castróra ontott magasztalásait.

Jean-Paul Juncker, az Európa Bizottság elnöke kötelességének tartotta leszögezni, hogy Castro „sokak számára hős volt”, és „a XX. század forradalmárainak egyike marad”. Federica Mogherini külügyi főképviselő minden teketória nélkül „Comandante Fidel Castro” néven említette ezt az „eltökélt férfiút és történelmi személyiséget”. François Hollande francia elnök „a XX. század nagy alakjának” nevezte. Észak-Amerikában Justin Trudeau kanadai miniszterelnök ekképpen áradozott róla: „Életnagyságnál nagyobb vezető volt, aki több mint fél évszázadon át szolgálta népét” stb. stb. (Később, a felzúdulás miatt annyit azért megengedett, hogy Castro diktátor volt, és bejelentette, hogy nem megy el a temetésére.) Eléggé kétértelmű részvétnyilvánításának végén még Obama is arról beszél, hogy „ez a páratlan személyiség óriási hatással volt népére és a világra” – ez tény is volna, ha a jelzők nem adódnának össze furcsa dicséretté, például John Kerry külügyminiszter közleményéhez képest. Aki az elnök szónokias „enormous” szava helyett az „outside” melléknevet használta (ezt inkább ruhadarabokra alkalmazzák), a „hatás” mellé nem tett fokozó jelzőt, és mellőzte a „singular” melléknevet is, sőt elejtett egy szót arról, hogy nem szabad ignorálni a történelmet.

Mert a dicsőítéseiken túl az is jellemző, hogy a demokratikus világ elvben két legfontosabb politikusa, az USA és az EU legnagyobb hatalmú vezetője szó szerint ugyanazt mondja a diktátorról – aki az Európai Bizottság féléves állásfoglalása szerint nem mondható diktátornak: „A történelem majd megítéli.” Mintha a világ demokráciáinak legnagyobb felelősségű mai vezetői nem tudnák megítélni.

Ezzel szemben a közveszélyes politikai amatőrnek, rasszistának, homofóbnak és nőgyűlölőnek (meg természetesen fasisztának) kikiáltott Donald Trump képes volt annak nevezni, ami: „brutális diktátor, aki majdnem hat évtizeden át elnyomta a saját népét (...) Fidel Castro öröksége a kivégzőosztagok, tolvajlás, hihetetlen szenvedés, szegénység, megtagadott alapvető emberi jogok öröksége”. Megnyilvánulását azzal magyarázták, hogy nem köti az államfői protokoll, meg kedvében akar járni kubai-amerikai szavazóinak (éppen most? mi céllal?), de mindennek a hiánya nem magyarázza a fent említett „mérsékelt” politikusok olvadozását. Mi történt itt? Hogyan kerültünk olyan emberek kezébe,

akik ennyire nem tudják megkülönböztetni a jót a rossztól?

Vessük el ezt a lehetőséget, és tegyük fel, hogy mindig ilyenek voltak. Akkor mi a baj a szabad Nyugattal?

Nem lehet mindent a balos kondicionálással, a marxizmus-leninizmus vagy 68 örökségével, nyílt vagy lappangó hatásával magyarázni. Hollande vagy Mogherini lelkesedése beleillik a partizánhagyományokkal örökre hitelesített latin-európai romantikus balosság hagyományába – de mit mondjunk Trudeau-ról?

Függetlenül attól, hogy a kanadai Liberális Párt meglehetősen eltolódott posztmodern baloldali irányba, neki már az apja, a legendás Pierre Trudeau is Castro személyes jóbarátja volt. Ő háromnegyed év megszakítással 1968-tól 1984-ig szolgált Kanada kormányfőjeként, mint nagyjából hagyományos liberális. (Szimbolikus évszámok.) És ezzel jutunk a megoldás közelébe. Castrót igazából 1989 előtt sem közösi-tette ki a Nyugat. Azért nem, mert a liberális demokráciákban azelőtt sem számított, hogy valaki kommunista diktátor.

Amikor Fukuyama (nagy elmék közül nem elsőként) megjósolta a történelem végét, abból a feltevésből indult ki, hogy a történelem alanyai (az egyes országok népei) azért választják előbb-utóbb a liberális demokráciát, mert tudatosan vagy tudat alatt mind tudják, illetve érzik, hogy a liberális demokrácia a legmagasabb rendű – a lehető legfejlettebb – a többi lehetséges kormányzati formához képest. Ez azonban optikai csalódás volt. 1989–91-ben nem azért választották a közép- és kelet-európai népek (többnyire) ezt a rendszert, mert valami fejlettebbet akartak, mint amiben addig éltek, hanem mert az addigi korszak másik uralkodó modellje, a szovjet államszocializmus még őshazájában is összeomlott, máshol pedig megszűnt az elfogadás kényszere. Voltak ugyan a láthatáron más modellek elméletben és gyakorlatban, de a megvalósításuk kockázatosabb lett volna, és ugyanakkor nagyobb erőfeszítést követelt volna meg, mint a nyugat-európai és észak-amerikai szabványé. Aztán, mint Fareed Zakaria éleslátón megjegyzi, egyre népszerűbbé vált világszerte a demokrácia liberalizmus nélküli változata.

Az, hogy a politikai rendszernek kétféle normája van, az 1945-ben létrejött és 1989 után gyökeresen átalakult világrend alapelve. Az ENSZ alapító tagjai között volt latin-amerikai diktatúra és archaikus muszlim önkényuralmi rendszer, de a fikció az volt, hogy előbb-utóbb ezek is hasonulnak a mérsékelt égövi demokráciákhoz, vagy ha nem, legalábbis elszigeteltek maradnak, nem zavarnak sok vizet. A szovjet rendszertől, majd mindinkább rendszerektől viszont ezt nem

várták el, és a szovjet blokk túlságosan nagy volt ahhoz, hogy szigetként számoljanak vele. Ami a liberális demokráciákat fenntartotta, az lényegében négy dolog:

1. A legnagyobb liberális demokrácia, az Egyesült Államok volt a világ legerősebb és leggazdagabb országa (vonzó), és aktívan dolgozott azon, hogy a normáit Nyugat-Európában átvegyék.

2. Ugyancsak Nyugat-Európában a másfajta modellekkel való kísérletezés katasztrófába torkollott (taszítóerő).

3. A szovjet modell az óriási többség számára elrettentő példa volt (szintén taszítóerő).

4. A liberális demokráciák stabilizálódásával egyidejűleg példátlan tempóban fejlődött a gazdaság és szorult vissza a szegénység (igazolás).

Ez eltartott majdnem húsz évig. A hatvanas évekre aztán, a desztalinizálás is a gazdasági növekedés, kulturális olvadás eredményeként a szovjet modell taszítóereje csökkenni kezdett („mi is olyan ország vagyunk, mint a többi” – mondhatta volna mindinkább az ottani uralkodó kaszt), miközben a nyugati gazdasági növekedés lassulásával ott is kezdett erőre kapni a baloldal. Ez volt a konvergenciaelméletek fénykora: a kapitalizmusban szocialista elemek jelennek meg, az államszocializmus megjuhásodik, valamikor a belátható jövőben majd összefejlődnek. Ne veszekedjünk hát. A Nyugat ezek után éppen úgy elfogadta a keleti, szovjetbarát diktatúrák vezetőit, sőt a világtörténelem legnagyobb tömeggyilkosát, Maót is, mint a Nyugat-barát diktátorokat – ezeknek az országoknak nyilván ez kell, ennyit tudnak, ezt még elviselik, tiszteletben kell tartani. Az államszocializmus jugoszláviai, kínai, majd kubai győzelme megerősítette, hogy a modell megvalósítható szovjet hódítás, közvetlen politikai fennhatóság nélkül is. Ugyanúgy érvényes, mint a másik. (Emlékszünk még rá? A liberális demokrácia.) Választható, mint egy étlapról. A gyarmatbirodalmak felszámolásával a világ országainak száma roppantul megnőtt, a fejlett nyugati modell alkalmazásának ritkán voltak meg a feltételei, a diktatórikus szocializmus viszont olyannak látszott, ami beválhat a szegény országokban is, sőt, ott csak igazán. Ráadásul a fölösleges és kilátástalan vietnami háború aláásta az antikommunizmus erkölcsi alapját. Ilyen körülmények között kezdte nagyon szeretni már az öreg Trudeau is – liberális létére – Washington karizmatikus ősellenségét, Fidelt.

Véget ért a vietnami háború, fontossá váltak az emberi jogok, a két választható modell mellett megjelent egy har-

madik, amit az 1945-ös rendszerben nem lehetett értelmezni – az iszlám fundamentalista állam –, a szovjet modell kudarca viszont nyilvánvaló lett, és Amerikában Reagan rekonstruálta az antikommunizmust mint erkölcsi alapot. Nyugat-Európában viszont már a hetvenes évek óta megértők voltak a Szovjetunióval szemben, és ezt a megértést csak visszaigazolta Gorbacsov, a Jó Kommunista színre lépése. Akivel a végén még Reagan is megbarátkozott.

A liberális demokrácia kelet- és közép-európai (hol véglegesnek látszó, hol átmeneti) győzelmét megelőző pillanatban tehát a szabványos nyugati politikusok nem értékálapon voltak liberális demokraták, hanem, mondhatni, ösztönből. Ha megkérdezi tőlük valaki, hogy miért jó a liberális demokrácia (és nem azt, hogy a kommunista diktatúra miért rosszabb), nem tudták volna megmondani. Annyiban voltak antikommunisták, amennyiben az adott ország az ő országukat stratégiaileg veszélyeztette. Az Egyesült Államok kíméletlenül fönntartotta az embargót Kubával szemben, mert ott dacoskodott a tőzsomszedságában a Szovjetunió előretolt erőjeként – a kanadai és nyugat-európai vezetők vállat vontak, bármilyen szörnyű volt Fidel Castro uralma. Nem tartozott rájuk, nem fenyegette őket; ha a kubaiak ezt szeretik, adassék meg nekik.

Obama már nem a hidegháború neveltje volt; miután Kuba felől Amerikát nem fenyegette már orosz hadászati veszély, feloldották az utazási tilalmat, újra fölvetették a diplomáciai kapcsolatot, és levették Kubát a terrorizmust támogató államok listájáról. Putyin, szokott cinizmusával, ezután döntött úgy, hogy „megfontolja” a katonai támaszpontok újbóli felállítását.

Fidel Castro halálának nyugati, liberális demokrata visszhangjában tehát nem volt semmi újdonság: Juncker, Mogherini, Hollande, Trudeau, Obama nincs olyan mérce birtokában, amivel a politikai gonosz fölismerhető volna. Ők nem tudják megítélni, nem illetékesek. Ilyenkor az embernek nosztalgiaja támad a hidegháború iránt – akkor a becsületes politikusok legalább tudták, hogy mitől iszonyodnak, és amikor enyhült az iszony, tudták, hogy mi fenyegeti a rendszerüket. Igazából azok a naivak, akik azt várják, hogy a politikusok a liberális demokrácia értékrendjének jegyében elítélik a diktátor gaztetteit – ennek az értékrendnek az alkalmazása ugyanis a szakmának ma nem része; tehát az ismeretére sincs szükség. Trump szakmán kívüli szereplő, ezért szólhatott igazat. ●